

Bevolking, arbeid, inkomen

Eric Vanhaute

1. Eén invalshoek, drie benaderingen

Onderzoek naar het sociaal en economisch functioneren van een lokale gemeenschap gebeurt met een brede blik. Dat blikveld bestrijkt de drie-eenheid bevolking, arbeid/economie en inkomen, de bouwstenen van de patronen van samenleven en overleven. Centraal in die zoektocht naar het demografisch, sociaal en economisch functioneren van een lokale gemeenschap staat het huishoudelijk inkomen, of: de optelling van alle kosten en baten die het dagelijks overleven vorm geven.

Individueen bouwen een leven op samen met andere individuen. Dat doen ze binnen een waaier van samenlevingspatronen: gezinnen, families, buurten, dorpen, regio's. Het leven van elk individu geeft mede vorm aan die gezinnen, wijken, dorpen. Anderzijds worden de keuzes, beslissingen, handelingen van die mannen en vrouwen begrensd door de sociale instellingen waarvan ze deel uitmaken. Het onderzoek naar sociale en economische patronen in lokale gemeenschappen moet rekening houden met die wisselwerking. Of: hoe staan (interne), schijnbaar autonome beslissingen en handelingen van personen en gezinnen tegenover de (externe), schijnbaar verpletterende druk van instellingen en structuren?

Die vraag kunnen we vertalen naar het (micro)niveau van het individu en het gezin en naar het (meso)niveau van het dorp. Hoe bouwen mannen, vrouwen, gezinnen hun leven op? Welke keuzes worden gemaakt en kunnen we achter die handelingen strategieën ontwaren? Hoe individueel zijn al die particuliere daden, wanneer kunnen we doorheen de vele duizende individuele handelingen patronen zien? Hebben die patronen een eigen autonomie of worden ze grotendeels bepaald door processen en structuren op een veel hogere (macro)schaal?

Hoe verhoudt een lokale gemeenschap, het dorp of de wijk zich tot een globaliserende wereld? Op welke wijze veranderen nieuwe systemen van (kapitalistische) handel en productie het leven binnen de dorpen? Wat overleeft, wat verdwijnt en wat is nieuw? En hoe wijzigen de verhoudingen tussen sociale groepen?

Die vragen zijn wellicht te omvattend om een goed, strak afgelijnd lokaal onderzoek op te starten. Wel tekenen ze de achtergrond waartegen de mensen en de gemeenschappen waarin ze hun leven vorm geven, zich in de voorbije twee eeuwen bewegen. Onze actoren leefden niet op een historisch eiland. Net zo min was het plaatselijk leven alleen maar een afspiegeling van de grote transformatieprocessen.

Binnen die ruime invalshoek is een brede waaier van demografische, sociale en economische benaderingen mogelijk. We onderscheiden drie analyseniveaus:

- het demografisch gedrag is een afgeleide van strategieën en patronen van *bevolking* en vruchtbaarheid;
- het aanbod (bevolking) en de vraag (economische sectoren) zijn de twee variabelen die de *arbeidsmarkt* uittekenen;
- de reconstructie van de pluriforme patronen van *inkomen* brengt inlichtingen

samen over bevolking, arbeid, lonen en prijzen, eigendom, pacht- en belastingdruk en het (semi-)autonoom, plaatselijk aanbod van goederen, arbeid en diensten.

Net zo min als er in het dagelijks leven duidelijke beschotten zijn tussen bevolking, arbeid en inkomen, mag het onderzoek hiernaar zich tevreden stellen met een aparte, gecompartmenteerde analyse. Het moet de ambitie zijn om de diverse onderzoekslijnen te laten samenvloeien in een totaalbeeld.

Methodologisch stellen we drie werkwijzen voor, die alle eenzelfde ambitie hebben: de dagelijkse strijd omtrent productie (inkomen) en reproductie (voortplanting) begrijpen in de context van veranderende structuren in het dorp (meso) en in de regio, het land, de wereld (macro).

Een eerste benadering beoogt een typering van het dorp of de stad op een *geaggregeerde schaal*. Dat wil zeggen dat een aantal basisbronnen over de drie deelaspecten van de overlevingsstructuur wordt samengebracht, zonder een opsplitsing te maken van inlichtingen op niveau van het huishouden. We geven steeds aan welke bronnen hiervoor in aanmerking komen.

De twee volgende werkwijzen zijn veel meer arbeidsintensief. Zij gaan beide uit van het microniveau, de eerste van het huishouden en de tweede van het individu.

Huishoudens zijn de bouwstenen van *de methode van de basisdoorsnede* (De Belder, 1977; Vanhaute, 1992). Het basismateriaal zijn de gezinsfiches die een overzicht geven van de bevolking (gezinssamenstelling) op één bepaald tijdstip. Aan die gegevens over alle leden van een huishouden wordt informatie toegevoegd uit andere nominatim opgestelde lijsten van omstreeks dezelfde datum. Hiermee krijgen we voor onze lokale gemeenschap een veel genuanceerder en gedifferentieerder beeld van de gezinssamenstelling, de arbeidsbezigheden, het bezit van onroerende goederen en vee, het landbouwincome, de belastingaanslag enz. De onderzoeker is afhankelijk van bronnen die inlichtingen geven per huishouden, zoals telfiches van de bevolking en van de landbouw- en nijverheidsstatistieken, kadastrale leggers, fiscale rollen, kiezerslijsten, lijsten betreffende armensteun, onderwijs. Het is belangrijk dat de basisdoorsneden de totale bevolking opnemen. Dan pas zijn zinnige uitspraken mogelijk over de (demografisch, sociale en economische) samenstelling van een buurt of een dorp. Het nadeel is dat gewerkt wordt met momentopnames, met verstarde foto's van de lokale gemeenschap. Die kritiek kan op twee manieren opgevangen worden. Ten eerste is het nodig meer dan één foto te nemen. Een vergelijking van momentopnames doorheen de tijd maakt het mogelijk verschuivingen waar te nemen. Ten tweede kunnen de gezinnen opgedeeld worden volgens leeftijdsgroep. Zo kunnen weliswaar onrechtstreeks gegevens verzameld worden over de gezinscyclus (Vanhaute, 1999). Wat is de verhouding tussen jonge en oude gezinnen inzake gezinssamenstelling, arbeidsinzet, inkomensmogelijkheden, bezit en rijkdom?

Het kleinste niveau is dat van het individu. Dat is waar *de methode van de levensloop* van vertrekt (Alter, 1988; Devrieze en Vanhaute, 2001; Verhaeghe, 2003). De onderzoeker bestudeert niet één of enkele levenslopen, maar reconstrueert het levensverhaal van een cohorte, dat is een groep van mannen en/of vrouwen die op (ongeveer) hetzelfde ogenblik zijn geboren (geboortecohorte, leeftijdscohorte) of huwen (huwelijkscohort). Door middel van enkele tientallen individuele levenslopen kunnen trajecten samengesteld worden die al dan niet in een bepaalde periode in een bepaalde plaats de norm waren. Die methode heeft uiteraard alleen maar oog voor de dynamiek. Hoeveel personen van dezelfde cohorte overleven hun kin-

derjaren, huwen in het dorp, wijken uit, voeden zelf kinderen op? Wat deden zij voor de kost, en is er een verschil in levensloop tussen rijkere en armere kinderen? Dat zijn enkele vragen waarop de levenslopanalyse een antwoord kan geven.

Onderzoek dat uitgaat van het niveau van het gezin en/of het individu is erg arbeidsintensief. Daar komt bij dat de onderzoeker geheel afhankelijk is van de toestand van het (origineel) archief, want gepubliceerde bronnen zijn niet bruikbaar. Daar staat dan tegenover dat de leefwereld in een kleine gemeenschap een extra dimensie krijgt: die van de mensen zelf, als individu, als gezinslid, als deel van een sociale groep, als lid van een lokale gemeenschap.

De opbouw van dit overzicht tracht de vermelde driedeling bevolking, economie en arbeid en inkomen zo getrouw mogelijk te volgen. Na een algemene voorstelling van de bronnen (§.2) en een ruimtelijke situering van de bestudeerde gemeenschap (§.3) gaat de aandacht naar het bevolkingsverloop en het demografisch gedrag (§.4). We maken een onderscheid tussen tellingen (4.1.) en registers van de bevolking (4.2., 4.3., 4.4.). De economische organisatie en de arbeidsvraag (§.5) komen aan bod in de delen over beroepen (5.1.), de landbouw (5.2.) en de niet-agrarische sectoren (5.3.). Voor de benadering van het inkomen (§. 6) zoeken we inlichtingen over rijkdom: eigendomsverhoudingen (6.1), belastingen (6.2.), maar ook over armoede (6.3.).

2. Lokale en nationale bronnen

In de onderstaande matrix brengen we enkele belangrijke bronnenreeksen samen. Het overzicht beperkt zich tot algemeen opgemaakte bronnen, met als belangrijkste archiefvormer de gemeente. De nadruk ligt op bronnen die opgemaakt zijn op basis van geïndividualiseerde, nominatim verzamelde informatie. Zij kunnen worden gebruikt om persoonlijke gegevens terug te vinden, maar geven op een geaggregeerd niveau een beeld van de lokaliteit waarbinnen de personen/gezinnen zich bewogen. Het overzicht verwijst naar de mogelijk vindplaats: GA: gemeentearchief - kan zich bevinden in de gemeente of in het Rijksarchief; RA: een apart fonds in het Rijksarchief; PRA: het fonds 'provincie' in het Rijksarchief; BIB: wetenschappelijke bibliotheken; NIS: Nationaal Instituut voor de Statistiek. Het 'meetniveau' verwijst naar het niveau van informatie: IND = op niveau van individu en/of huishouden; LOK = op lokaal niveau (de gemeente).

	waar?	meet-niveau?
1. Bevolkingsverloop		
<i>1.1. niet gepubliceerd</i>		
- volkstellingen: telboeken, telfiches (statisch)	GA	IND
- bevolkingsregisters en migratieregisters (dynamisch)	GA	IND
- akten van de burgerlijke stand (dynamisch)	GA en RA	IND
- bevolkingsstatistieken allerhande	PRA	LOK
<i>1.2. gepubliceerd</i>		
- volkstellingen vanaf 1846	BIB/NIS	LOK
- cijfers over het bevolkingsverloop	BIB/NIS	LOK
2. Economische activiteit		
<i>2.1. niet gepubliceerd</i>		
- beroepentellingen (volkstellingen, bevolkingsregisters...)	GA	IND
- tellingen van landbouw, industrie, handel	GA	IND
- lijsten van de patentbelasting (tot 1914)	GA	IND
- kadastrale expertise (eenmalig)	kadaster	LOK
<i>2.2. gepubliceerd</i>		
- beroepentellingen (volkstellingen, almanakken...)	BIB	LOK
- landbouwtellingen	BIB/NIS	LOK
- industrie- en handelstellingen	BIB/NIS	LOK
- Statistique territoriale, enquêtes... (eenmalig)	BIB	LOK
3. Inkomensverwerving (niet gepubliceerd)		
- bezit: kadaster	kadaster	IND
- belastingen: grond, patent, personeel, plaatselijk (tot 1914)	GA	IND
- kiezerslijsten (19de eeuw)	GA	IND
- armenlijsten	GA (OCMW-archief)	IND
- conscriptielijsten (19de eeuw)	GA/PRA	IND
- diverse lijsten	GA/PRA	IND/LOK

Algemene, niet op individueel niveau opsplitsbare informatie is verder terug te vinden in allerlei fondsen van het archief van de gemeente (zoals verslagen van de gemeenteraad, verslagen van het schepencollege, jaarverslagen), het archief van de parochie en het archief van de arrondissementen (commissariaten) en van de provincies (het provinciebestuur). Zie voor die archiefvormers eerst: Van den Eeckhout en Vanthemsche, 1999, hoofdstuk 1 tot 4. Daarnaast raadplege men gepubliceerde bronnen zoals almanakken, repertoria, kaarten etc.

In dit overzicht beperk ik mij tot een korte voorstelling van de meest courante bronnenreeksen. De gemeentelijke en vaak ook de (rijke) provinciale archieffondsen bevatten echter heel wat meer materiaal van demografische, sociale, fiscale of kadastrale aard. Sinds de Franse periode is het niveau van de gemeente een centrale schakel in de ontwikkeling van de 'nationale statistiek'. De statistische golf onder het Frans bestuur heeft gezorgd voor een brede waaier aan statistische bronnen. Er is echter nog veel regionale en zelfs lokale variatie, omdat de criteria van opnemen, tellen en verwerken vaak nog onduidelijk waren. Veel inlichtingen uit de eerste helft van de 19de eeuw zijn bewaard in de archieven van het belangrijkste tussenniveau, het toenmalige provinciebestuur (bestuur van de departementen), en zelfs in de nationale archieven van Parijs en Den Haag.¹ Naarmate het Belgisch bestuur zich kan uitbouwen, wordt de greep van Brussel op de statistische informatieverwerking groter. De meeste bronnen vanaf 1850 zijn gemoduleerd aan de hand van nationale enquêtes.

De opbouw van een 'nationale statistiek' in België werd gepatroneerd door de Commission centrale de statistique (CCS) en later, het Nationaal Instituut voor de Statistiek (NIS). Er is geen archief van voor 1930 bewaard, uitgezonderd de jaarlijkse cijfers van de bevolkingsbeweging. De archieven van het NIS van 1930 tot 1970 worden bewaard in het Algemeen Rijksarchief in Brussel.² De publicaties van het NIS zijn terug te vinden in de wetenschappelijke bibliotheken en bij het NIS zelf.³

Publicaties van het NIS waarin gemeentelijke data terug zijn te vinden zijn:

- de gepubliceerde resultaten van de algemene tellingen
 - volkstellingen vanaf 1846
 - landbouwtellingen vanaf 1846
 - nijverheidstellingen vanaf 1846
 - handelstellingen vanaf 1910
 - huizen- en gebouwtellingen vanaf 1890

¹ Voor de archieven van Parijs en Den Haag, zie François, 1999.

² Het Algemeen Rijksarchief, samen met de Vakgroep Nieuwste Geschiedenis van de UGent bereidt een gids voor over de 'algemene tellingen' uitgevoerd onder het toezicht van de CCS en het NIS. Per statistiek worden de volgende inlichtingen samengebracht: historiek, archiefbronnen (typologie, bewaring, samenstelling), geografisch niveau waarop informatie beschikbaar is, publicaties, bibliografie.

³ 'Publications statistiques officielles de la Belgique de 1830 à 1912', *Annuaire Statistique de la Belgique et du Congo Belge*, XLII, 1911, pp. CXIII-CXXIII; *Catalogus van de publikaties uitgegeven door het Nationaal Instituut voor de Statistiek*, Brussel (lopend).

De website is <<http://www.statbel.fgov.be>>.

- de jaarlijkse beweging van de bevolking: *Mouvement de la population et de l'état civil*, gepubliceerd voor de jaren 1831-1840 (1 deel), 1841-1850 (10 delen), 1890, 1900, 1901 tot 1910 en 1911 tot 1920⁴
- diverse publicaties met opgave van de jaarlijkse bevolkingscijfers (nu in de lopende reeks 'bevolkingsstatistieken')
- voor de 19de eeuw: *Documents statistiques sur le Royaume* (1832 tot 1841, 6 delen; 1857 tot 1869, 13 delen), *Exposé de la situation de Royaume* (1841-1850, 1851-1860, 1861-1875, 1875-1900), *Annuaire statistique / Statistisch Jaarboek* (vanaf 1870).

Voor een overzicht van de bronnen is het eveneens noodzakelijk de volgende onmisbare naslagwerken te raadplegen: Van den Eeckhout en Vanthemsche, 1999 (algemeen bronnenoverzicht volgens archiefvormer); Bracke, 2000 (bronnen voor de industriële geschiedenis); Roelstraete, 1998 (bronnen voor genealogisch onderzoek); Marechal, 1986-1993 (bespreking van vele bronnentypes aanwezig in gemeentearchieven).⁵

⁴ Voor de niet gepubliceerde cijfers over de bevolkingsbeweging vanaf 1851, zie hfst. 4.5.

⁵ Tal van lokale studies kunnen als voorbeeld strekken. Zij kunnen worden opgespoord via de lopende *Bibliografie van de Geschiedenis van België*. Bracke (2000, 97 e.v.) bevat een lijst voor Oost-Vlaanderen. Roelstraete (1998) geeft veel referenties voor de Vlaamse provincies. Enkele voorbeelden met een sterke economische en sociale invalshoek zijn: De Vos, 1971 (Ertvelde); De Kok en Van Autenboer, 1983 (Turnhout); Van Duffel, 1983 (Lommel); Lambert, 1984 (Sleidinge); Hoste en Stockman, 1985 (Poeke); Meire, 1985 (Beveren); Dhaene, 1986 (Zingem); Bode, 1986-1989 (Gentbrugge); *Zevenhonderdvijftig jaar Eeklo*, 1990; Schellekens, 1990 (Dendermonde); Boon, 1990-1991 (Sint-Niklaas); Vanhaute, 1990 en 1992 (Hoogstraten, Rijkevorsel, Dessel, Walem), Quintyn, 1991 (Zeel); Debaes en Vandenberghe, 1991 (Moeskroen); Bastiaen e.a., 1994 (Bellem); Anthonis e.a., 1995 (Olen); Berghmans, 1996 (Mol); Bosch en Van Nieuwenhuyze, 1997 (Malle); Brumagne, 1999 (Leefdaal); Coolsaet, 2001-2002 (Moorsele).

3. Een ruimtelijke situering

Elk lokaal of regionaal onderzoek moet steunen op een voldoende kennis van de grenzen, de geografie en de infrastructuur.

Het basiswerk voor de Belgische bestuursgeografie is Vrielinck, 2000. In dit werk wordt een overzicht gegeven van de gemeenten en de supracommunale gebiedsindeling in België tussen 1795 en 1963. De onderzoeker vindt hier per gemeente, kanton, arrondissement en provincie een aantal primaire identificatiegegevens zoals naam, oprichting, afschaffing, hoofdplaats en samenstelling. Tevens worden alle gekende grenswijzigingen opgegeven, met inbegrip van de omvang (oppervlakte en bewoners indien bekend) en de wet die ten grondslag ligt aan de gebiedsoverdracht. Daarnaast vinden we er van elke territoriale eenheid cijfergegevens over de oppervlakte en het inwonertal.

Die informatie kan door de vorser voor uiteenlopende toepassingen worden aangewend. Hij kan bijvoorbeeld achterhalen onder welke overheidsinstanties (rechtscolleges, fiscale administraties, regionale overheden enz.) een gemeente in een willekeurig jaar ressorteerde. Het repertorium bevat aanvullende informatie over de overheidsorganisatie in de betrokken periode ten einde dit soort opzoekingen te vergemakkelijken.

Naslagwerken die aansluiten bij het repertorium van Vrielinck en de periode na 1963 behandelen verstrekken informatie over de meer recente fusies van gemeenten en de wijziging van de gemeentegrenzen: *Woordenboek der Belgische gemeenten – dictionnaire des communes de Belgique* (Brussel, 1997, 180+402 p.); *De algemene volks- en woningtelling op 1 maart 1991. Deel 1 C.* (Brussel, NIS, 1997); Foulon en Poulain, 1981.

Meer specifieke oppervlaktegegevens kunnen gevonden worden in de publicaties van de Centrale Commissie voor Statistiek, het Nationaal Instituut voor de Statistiek, en in het kadaster.⁶ De dossiers van de kadastrale expertise uit het begin van de 19de eeuw moeten hier worden vermeld (zie 5.2.2.). Ze bevatten voor elke gemeente oppervlaktegegevens van uiteenlopende aard, met omrekeningstabellen van oude en nieuwe maten. Voor de omzetting van oude landmaten raadplege men eveneens De Schrijver, 1936 en Vandewalle, 1984.

Voor de uitbouw van de plaatselijke infrastructuur raadplege men de gemeentearchieven, in eerste instantie de verslagen van de gemeenteraad en het schepencollege, de gemeentelijke jaarverslagen en de dossiers van openbare werken. Zie over gemeentelijke bronnen betreffende openbare werken, stedenbouw en ruimtelijke ordening Van den Eeckhout, 1999.

Enkele lokale studies zijn Jacops, 1990; Van Royen, 1990; Van der Hert en Van Meerten, 1994; Schokkaert, 1995; Declercq en Bouvyn, 1996; Rombouts, 1996; Deryck, 1997; Waeyaert e.a. 1997; Vancraeynest e.a., 1997.

Algemene studies zijn Van der Hert, 2000; Génicot, 1948 (wegenaanleg); Van der Hert e.a., 2001 (spoorwegen). Over de wortels van de ruimtelijke (wan)ordening in Vlaanderen is nog maar zelden lokaal diepteonderzoek verricht. Inleidende werken zijn: Renard, 1995; Dejongh en Van Windekens, 2001.

⁶ *Statistique Territoriale du Royaume de Belgique*, Brussel, 1839-1853, 2 vol.; Officiële volks- en landbouwtellingen van het NIS.

Geologische bijzonderheden vinden we terug in de bodemtextuurkaarten uitgegeven door het Nationaal Geografisch Instituut.⁷

Ook de in de 19de eeuw veelvuldig gepubliceerde 'dictionnaires' kunnen, alhoewel met omzichtigheid te gebruiken, behulpzaam zijn. Vooral bekend zijn de provinciale 'dictionnaires géographiques' van Philippe Vandermaelen.⁸

Een uitgelezen bron voor de ruimtelijke situering van de gemeente zijn uiteraard de kaarten. We beperken ons tot de opsomming van de bekendste, algemeen verspreide kaarten. Algemene overzichten vinden we in de bijdrage van Thoen en Verbruggen in deze bundel (met bibliografie); Lemoine-Isabeau, 1988. Meer specifiek is o.a. Dejardin, 1862-1863 en *Limburg in kaart gebracht*, 1990.

Tussen 1770 en 1880 wordt het Belgisch grondgebied viermaal op grote schaal gekarteerd.

1. *Kabinetskaart der Oostenrijkse Nederlanden* van graaf de Ferraris (1771-1777). Kaart op kleine schaal (oorspronkelijk 1:11.500) in kleur met zeer veel details (bewoning, terreingesteldheid, begroeiing, industriële aspecten e.d.). Zij werd op schaal 1:25.000 uitgegeven door het Gemeentekrediet (1965-1976, 13 vols. en 12 dozen), samen met de begeleidende *Mémoires Historiques* (Pro Civitate, Verzameling Geschiedenis, serie in-4°, nr.2). Zie ook Van der Haegen en Vanneste, 1988 en Vanneste, 1991.

2. *Kaarten van de Militaire Verkenningen*, opgemaakt tijdens de Nederlandse periode (1815-1830) op schaal 1:25.000. Die plans, die in hoge mate steunen op de genoemde Ferraris-kaarten, vinden we voor de helft van de Belgische gemeenten terug op definitief ingekleurde minuutbladen en voor een vierde op half afgewerkte bladen. De overige gebieden, hoofdzakelijk gelegen in de Antwerpse en Limburgse Kempen, werden niet gekarteerd. De originele bladen worden bewaard in het Rijksarchief in Den Haag.

3. *De topografische kaart van België op 1:20.000 van Philippe Van Der Maelen* is de meest volledige en gedetailleerde topografische kaart van geheel België na Ferraris en vóór de kaarten van het Militair Cartografisch Instituut. Zij werd op 250 bladen uitgegeven tussen 1846 en 1854. Voor raadpleging en voor afdrukken van kaartbladen kan men terecht bij het Nationaal Geografisch Instituut.

4. *De topografische kaarten van het Dépôt de la Guerre* (later Militair Cartografisch Instituut, nu Nationaal Geografisch Instituut).

De eerste topografische kaarten, op schaal 1:40.000 (72 bladen) en op schaal 1:20.000 (427 bladen) verschenen tussen 1861 en 1883. Hierna werden diverse herzieningen gepubliceerd.

Tevens moet een aantal plans op gemeentelijke schaal vermeld worden.

1. *De oorspronkelijke kadastrale plans*, opgemaakt tussen 1808 en 1843, zijn in de regel te vinden in de provinciale bewaring van het kadaster (Hannes en Coppens,

⁷ Zie <<http://www.ngi.be>>.

⁸ VANDERMAELEN (P.), *Dictionnaires géographiques des provinces de la Belgique*, Brussel, 1832-1838, 8 vol. Andere voorbeelden zijn: JOURDAIN (A.), *Dictionnaire encyclopédique de géographie historique du Royaume de Belgique*, Brussel, 1868-1869 en HOCHSTEYN (L.), *Dictionnaire administratif, statistique et industriel des communes et des distances par terre et par chemin de fer*, Brussel, 1898-1909, 5 vol.

1967). We onderscheiden de minuutplans (nauwkeurige schetsen met de perceelstoestand en vele details) en de verzamelplans op schaal van 1:5.000 tot 1:20.000 (minder details). Zij werden later niet aangepast, maar aangevuld door bijbladen.

Een reductie van de kadastrale kaarten op 1:20.000 van bijna alle Belgische gemeenten wordt bewaard in het archief van het Nationaal Geografisch Instituut. De kaarten uit de periode 1840-1860 zijn een assemblage van de kadastrale basisdocumenten en geven een precies beeld van de parcellering, het bodemgebruik (ingekleurd), het wegennet en de bewoning.

2. *De parcellaire atlas van P.C.Popp*. Tussen 1842 en 1879 publiceert Popp de herziene kadastrale plans van ongeveer 1800 gemeenten. Voor Vlaanderen ontbreekt slechts een gedeelte van de provincie Antwerpen en de provincie Limburg. Een volledige collectie wordt bewaard in de Koninklijke Bibliotheek, Afdeling Kaarten en Plans. Zie hier Hannes, 1968.

3. *Atlas der Buurtwegen*. De wet van 10 april 1841 bepaalde dat voor elke gemeente een atlas moest opgemaakt worden met een algemeen gemeenteplan, met detailplans van de buurtwegen en van de aangrenzende gebouwen en percelen, en met lijsten met inlichtingen over die gebouwen en percelen. In principe worden hiervan twee kopijen bewaard, één door de gemeente en één door de provinciale overheden. Zie Yante, 1995.

De ontwikkeling van Geografische Informatiesystemen (GIS) vergemakkelijkt niet alleen de ontsluiting en het gebruik van historische kaarten, maar maakt het ook mogelijk eigen kaarten te ontwerpen. Een pioniersproject is 'De Belgische Historische GIS' dat ontwikkeld wordt aan de Universiteit van Gent (Vakgroep Nieuwste Geschiedenis). HIS/GIS combineert drie ambities: a) een historische databank van de Belgische gemeenten 19de en 20ste eeuw, rekening houdend met de bestuursgeografische wijzigingen (Vrielinck, 2000), b) de collectie van statistische kerndata over bevolking en economie en c) de ontwikkeling van een flexibel kaartenprogramma op basis van gemeentelijke eenheden. Die kaarten kunnen kwantitatieve variabelen uit de 19de en de 20ste eeuw visualeren en kunnen gekoppeld worden aan bestaande historische kaarten. Een proefversie van de databank en het kaartenprogramma kan geraadpleegd worden via internet
><http://www.flwi.ugent.be/hisgis/><.

4. Bevolking

De studie van de lokale bevolking is veel meer dan de optelling van het aantal inwoners. Demografisch onderzoek stelt eveneens vragen naar de samenstelling van de bevolking en van de huishoudens, naar het demografisch gedrag (geboorte, huwelijk, sterfte, vruchtbaarheid) en naar het verloop van de bevolking. Voor een inleiding in enkele demografische begrippen: Vandenbroeke, 1981 en Vandenbroeke, 1994. Een recente status questionis van het historisch demografisch onderzoek in België (19de en begin 20ste eeuw) vindt men in Devos en Nevens, 2001. Hierin is een uitvoerige bibliografie opgenomen.

Tevens kan op basis van demografische bronnen een beroepsstructuur samengesteld worden. Zoals ik zal herhalen kunnen hieruit maar met grote voorzichtigheid besluiten afgeleid worden. Als eerste controle van de volledigheid van de registratie is het noodzakelijk het aantal personen met een beroep te vergelijken met de totale (potentieel) actieve bevolking (tussen 15 en 65 jaar oud, ongeveer gelijk aan 60 à 65% van de totale bevolking).

Daarnaast liggen de volkstellingen aan de basis van de gezins- en persoonsfiches, de bouwstenen voor het geïndividualiseerd onderzoek naar arbeid en inkomen (basisdoorsneden, levensloop). Zoals we benadrukten is een overzicht van de totale populatie hiervoor een absolute noodzaak, een volledigheid waarover slechts de demografische tellingen zekerheid kunnen bieden.

De demografische bronnen delen we op in twee soorten. De eerste, de *tellingen* of de *nominatieve staten*, geven een momentopname, een statische doorsnede van de bevolking. In de *registers* wordt daarentegen de dynamische beweging opgenomen. *Bevolkingsregisters* werden vanaf 1830 aangelegd of hernieuwd naar aanleiding van de algemene volkstellingen. In de Franse en de Nederlandse tijd werden ze niet systematisch bijgehouden, waardoor ze nauwelijks te onderscheiden zijn van nominatieve inwonerslijsten. *Registers van de burgerlijke stand* verzamelen de akten van de geboorten, huwelijken en overlijdens van de inwoners. De gemeentearchieven zijn de meest voor de hand liggende vindplaatsen van die bronnen. Tellingen uit de 18de eeuw en uit de Franse tijd en uit de tijd van het Verenigd Koninkrijk worden ook bewaard in centrale fondsen.

Demografisch onderzoek met een lokale focus opent een brede waaier aan mogelijkheden. Zie als voorbeelden Scheerlinck, 1977; Coolens, 1981; Petit, 1987; Cuyvers en Vlenaers, 1990; De Groote en Janssens, 1990; Matthijs e.a., 1999; de bijdragen in de verzamelbundels Cloet en Vandenbroeke, 1989; Devos en Neven, 2001. Meer algemene studies zijn Matthijs, 2001 en Vanhaute, 2003.

4.1. Volkstellingen

4.1.1. Tellingen uit de 18de eeuw

Er worden twee tellingen bewaard voor het midden van de 18de eeuw, één voor Brugge en het Brugse Vrije en de andere voor het hertogdom Brabant. Daarnaast besteden we aandacht aan de tellingen van 1784 en 1786 in de Oostenrijkse Nederlanden.

Een algemene volkstelling voor het 18de-eeuwse Vlaanderen ontbreekt. Wel zijn er deeltellingen bekend, waaronder die van Brugge en het Brugse Vrije in 1748. De Franse bezetter had de fiscale middelen van beide leden van het graafschap Vlaanderen uitgeput en diende derhalve over te gaan tot het heffen van een hoofdelijke belasting. Hiervoor moest de administratie kunnen beschikken over een bevolkingsopname die nadien kon worden opgedeeld in een aantal fiscale klassen. Het schepencollege van het Brugse Vrije verstuurde op 22 februari een omzendbrief met alle nodige inlichtingen. De gegevens van die bevolkingsstatistiek werden voor heel wat gemeenten uitgegeven.⁹

Ondanks het hoofdelijk karakter van de Brugse opname is het een telling van de huishoudens, omdat het gezin als fiscale eenheid werd beschouwd. Naast individuele inlichtingen over het gezinshoofd worden kwantitatieve gegevens verstrekt over het gezin en de inwoning (aantal kinderen onder 14 jaar, vanaf 14 jaar, tafeliërs, domestiquen,...).

In 1765 vroeg de centrale overheid een aantal demografische gegevens op voor de kasselrij Kortrijk (inwonertal, woningen). De gegevens werden gebundeld in De Smet, 1929.

In 1755 vond een volkstelling plaats in het hertogdom Brabant (plakkaat van 27 december 1754). Die telling werd herhaaldelijk door historici bewerkt en geanalyseerd: Van Uytven, 1972; Bruneel, 1975; Klep, 1981, 471-477 (met een lijst (506-526) van vindplaatsen per gemeente van de tellingen van 1693, 1702, 1709, 1747 en 1755); Blondé, 1999, 258-274; Verbeemen.¹⁰

De rollen bevinden zich in het Rijksarchief Brussel, Fiscaal Officie van Brabant, Collectie Registers (op microfilm) en mogelijk in het gemeentearchief. De versies kunnen van elkaar verschillen, o.a. door het schrappen van een deel van de inwoners in de lijst voor de centrale administratie.

Die opname van de bevolking (per huishouden) wordt gekenmerkt door een relatief grote inconsistentie van informatie. Zo wordt in het ene geval alleen het geslacht vermeld van de gezinshoofden, en krijgen we in het andere geval slechts de leeftijd van de kinderen. Beroepsnoteringen beperken zich meestal tot het eerste gezinshoofd en het inwonende dienstpersoneel. De verscheidenheid aan agrarisch beroepsaanduidingen is erg groot. Soms vinden we bij de landbouwers de benaderende bedrijfsgrootte. De telling voorziet in een aparte kolom voor de arme huishoudens. De criteria hiervoor verschillen ook sterk, zodat er geen vergelijking tussen gemeenten mogelijk is: soms betreft het de effectief gesteunden, in andere gevallen wordt de veel ruimere 'arme' bevolking opgetekend.

Onder het bewind van Jozef II werd de bevolking van de Oostenrijkse Nederlanden bij twee gelegenheden geteld. In 1784 en 1786 vonden algemene tellingen plaats met het oog op een aantal bestuurlijke en kerkelijke hervormingen die de keizer wilde doorvoeren. Ingevolge die verrichtingen beschikte de regering voor het eerst

⁹ We verwijzen naar de diverse studies (per gemeente) van J. DESMET in *Rond de Poldertorens en Het Brugs Ommeland* (tussen 1964 en 1970), en van R.L. DEWULF-HEUS, uitgegeven door de Vlaamse Vereniging voor Familiekunde (vanaf 1979). Voor het Brugse Vrije: Spanhove, 1972.

¹⁰ Diverse bijdragen over de volkstelling in (Brabantse) steden van J. VERBEEMEN in *Bijdragen tot de Geschiedenis, Taxandria en Oudheid en Kunst* (1955-1963).

over teluitkomsten die het inwonertal van alle lokaliteiten en gewesten op een zelfde moment weergaven (met uitzondering van het prinsbisdom Luik). De telstaten uit 1784 vermelden naast de totale bevolking het aantal geestelijken (regulieren, seculariërs, vrouwelijke religieuzen) en leken (mannen, vrouwen, jongens en meisjes van meer en minder dan 12 jaar). De staten uit 1786 geven het aantal inwoners per parochie en gehucht. De teluitkomsten worden bewaard in het Rijksarchief te Brussel (Oostenrijkse Geheime Raad) en zijn volledig uitgegeven (Bruneel e.a., 1996, 1998). Nominatieve lijsten zijn onbekend.

Niettemin kunnen de verrichtingen van 1784 en 1786 niet als volwaardige volkstellingen beschouwd worden. De korte tijdspanne die voorzien was voor de onderneming liet geen grootschalige operatie toe. In 1784 gold een verbod om de inwoners door middel van huisbezoeken te registreren. Het hoofdbestuur te Brussel wenste geen argwaan te wekken bij de bevolking die nieuwe fiscale maatregelen vreesde. De met de telling belaste autoriteiten (provinciale Staten, magistraten, fiscale beambten, diocesane clerus) dienden hun toevlucht te nemen tot andere bronnen om de bevolking te berekenen (o.m. status animarum, decanale verslagen). In het graafschap Vlaanderen bijvoorbeeld baseerden de Staten zich op weinig betrouwbare belastinglijsten (maalteregisters) om de bevolkingscijfers van het platteland te registreren. Ook in 1786 bleef de onderneming beperkt. Het aantal inwoners was maar een van de vele gegevens die de enquêteurs in korte tijd moesten verzamelen en aan de hogere overheid doorgeven. Bij gebrek aan een duidelijke en betrouwbare telprocedure verschilt de waarde van de cijfers van plaats tot plaats. Lokaal onderzoek is aangewezen om de betrouwbaarheid van de teluitkomsten verder te bepalen. In plaatselijke archieven zijn gegevens over de tellingen schaars en vaak moeilijk op te sporen door de verspreide bewaring.

4.1.2. De onuitgegeven tellingen uit de periode 1795/6 - 1830

Met de burgerlijke revoluties van het einde van de 18de en van de eerste helft van de 19de eeuw verschoof de machtsuitoefening langzaam maar met toenemende kracht van de bevoorrechte naar de actieve bezittende groepen. Op het vlak van de informatieverwerving bracht dit opvallende wijzigingen met zich mee. De opgang van de burgerij werd sterk gestimuleerd door haar rationele instelling. Bij de deelname aan de macht zou zij voor het nemen van beslissingen in economische, sociale, politieke en culturele materies een beroep doen op concrete informatie. Het harde feitenmateriaal waarmee het regeringsbeleid moest worden onderbouwd, moest door de administratieve statistiek worden geleverd. Een belangrijke bron van informatieverwerving was de census of volkstelling. Kennis van het bevolkingsaantal en van de bevolkingskenmerken gold immers als een onontbeerlijk element voor een rationeel onderbouwde overheidspolitiek.

Volkstellingen werden sinds de Franse Tijd op geregelde tijdstippen georganiseerd. In de beginperiode vaardigden de Fransen een stroom van enquêtes en tellingen uit. De inspanningen ten spijt liepen vele tellingen op niets uit. Het gebrekkige overheidsapparaat was in de eerste jaren nog niet bij machte om een goede uitvoering af te dwingen. Naarmate het institutionele kader werd uitgebouwd, verbeterde ook de kwaliteit van de statistiek.

Die ontwikkeling had ook gevolgen op inhoudelijk vlak. In de beginperiode beperkten volkstellingen zich tot het 'tellen' van de bevolking. De gemeenten dienden

meestal geen nominatieve inwonerlijsten op te stellen. Pas gaandeweg werd de teloperatie aangegrepen om ook bevolkingsregisters op te stellen. De registers fungeerden niet alleen als betrouwbare basis voor de berekening van de bevolkingscijfers, maar vormden tevens een geschikt instrument voor de ordehandhaving. De gemeenten waren trouwens verplicht om dergelijke registers op te stellen ingevolge de wet van 10 vendémiaire jaar IV (2 oktober 1795). De toepassing van die wet liet evenwel veel te wensen over door de geringe medewerking van de gemeenten.

In de beschouwde periode vonden volkstellingen plaats in het jaar V (1797), het jaar VIII (1800), 1806, 1816 en 1830. Het ging om exhaustieve tellingen uitgaande van de centrale overheid met uitslagen voor het (bijna volledige) Belgische grondgebied. Voor een uitvoerige bespreking van die bronnen verwijzen we naar het boven genoemde repertorium van Vrielinck (2000, deel 9, 2037-2101). Per telling vindt de lezer hier uitgebreide gegevens over de uitvoering, het wettelijk kader, de bewaarplaatsen en de teluitkomsten. Verder worden de tellingen in dit werk kritisch doorgelicht. Aangezien dit oordeel gebaseerd is op het geheel van de telling en geen uitspraak doet over de waarde van elk getal afzonderlijk, blijft hier een belangrijke taak weggelegd voor de lokale geschiedvorser.

Bovenop de vermelde tellingen, besteden we hier ook aandacht aan de 'tellingen' van het jaar IV en van 1814. Die bronnen verdienen de nodige aandacht door de rijkdom aan gegevens, niettegenstaande ze niet als echte tellingen kunnen worden beschouwd. Ze kwamen tot stand met het oog op de ordehandhaving en werden slechts in geringe mate voor de bestuursstatistiek aangewend.

Ten slotte vonden in de Franse Tijd nog andere tellingen plaats, waarvan verspreid sporen in het archief kunnen worden aangetroffen. Wegens het zeer onvolledige karakter van die bronnen volstaan we met een algemene literatuurverwijzing: Reinhard, 1961; Gadeyne, 1975; Vrielinck 2000, 2039-2040 en noten 131 en 139.

a) De telling van het jaar IV

In de literatuur wordt gesproken van de 'telling van het jaar IV', hoewel de benaming enigszins misleidend is. Er wordt algemeen verwezen naar de nominatieve inwonerlijsten die krachtens de wet van 10 vendémiaire jaar IV (2 oktober 1795) in de Belgische departementen tot stand kwamen. Veel van de lijsten dateren pas van jaren later en werden doorgaans voor andere dan statistische doeleinden aangelegd. Aan de basis van de voornoemde wet lag het decreet van 19-22 juli 1791. De titel spreekt alvast boekdelen over de achterliggende bedoeling: 'Décret relatif à l'organisation d'une police municipale et correctionnelle'. Op lijsten moesten de 'gens sans aveu', de 'gens suspects' en de 'gens mal intentionnés' worden aangeduid. Bij opstandige acties en verdachte bewegingen moesten zij onmiddellijk ter beschikking van de politie gesteld worden.

In de Belgische departementen werd het decreet verder uitgewerkt door de verordening van 10 vendémiaire jaar IV (2 oktober 1795) met betrekking tot de gemeentelijke politie. Elke gemeente werd verplicht een lijst op te stellen van alle inwoners vanaf 12 jaar met de volgende inlichtingen: adres, naam, leeftijd, beroep en intrededatum. Ook moest het aantal kinderen onder de 12 jaar vermeld worden. Het departement bezorgde de gemeente voorgedrukte formulieren. Een eerste exemplaar was voor de departementale, het andere voor de gemeentelijke administratie bestemd.

Ondanks een aantal onvolkomenheden is de telling van het jaar IV een zeer waarde-

volle bron. Ze werd in grote delen van het land uitgevoerd, geeft een uniform gegevensbestand en biedt vele mogelijkheden voor geografische, demografische, sociale en tot op zekere hoogte economische analyses. Zoals gezegd werden er in principe twee exemplaren opgemaakt. Een overzicht van de departementale exemplaren die in de provinciale fondsen worden bewaard, is opgemaakt door Van Der Haegen, 1981. Zo zijn voor de provincie Antwerpen 62%, Brabant 79%, Oost-Vlaanderen 61%, Limburg 93% en West-Vlaanderen 57% van de gemeentelijke tellingen aanwezig. Voor de ontbrekende tellingen is een grondige prospectie aangewezen van de provinciale en gemeentelijke archieven, zowel in het oud als het modern fonds, berustend in de gemeente zelf of in de provinciale archiefdepots.

De beschikbare tellingen van de provincies Oost- en West-Vlaanderen en Antwerpen werden uitgeteld en uitgegeven in *Werkdocumenten*.¹¹ Een aantal van de gegevens werd met inlichtingen uit de parochieregisters (onder meer inzake huwelijken, wettige en onwettige geboorten uit de periode 1785-1789) geconfronteerd om in toekomstige orde andere demografische meters te berekenen. De gegevens worden per gemeente, alfabetisch gerangschikt, verstrekt. Eerst komen de dorpen, daarna de steden en tenslotte de arrondissementen aan bod. Volgende inlichtingen vinden we terug:

1. De leeftijdsstructuur, gebaseerd op de leeftijdsopgaven in de telling en aangepast aan de mogelijkheden van de bron. Het algemeen totaal van de leeftijdsstructuurtabel geeft ons de totale gemeentelijke bevolking in het betreffende tellingsjaar.
2. Een aantal demografisch afgeleiden, zoals het bruto-geboorte- en huwelijks-coëfficiënt, verhouding mannen-vrouwen, aantal autochtonen, gemiddelde leeftijd, meters van vruchtbaarheid, gezinsgrootte, celibaat.
3. De beroepsstructuur van de gezinshoofden. Ook alleenstaanden worden als gezinshoofd beschouwd. Personen die inwoonden bij of samen genoteerd werden met een gezin, zonder duidelijke verwantschap of zonder vermelding dat het ging om dienstpersoneel, worden beschouwd als alleenstaand, dus als gezinshoofd. Inwonend dienstpersoneel wordt niet beschouwd als gezinshoofd.
4. Dienstpersoneel. Voor die specifieke groep werd afzonderlijk een aantal demografische meters berekend.

b) De volkstelling van het jaar V

Na de annexatie bij Frankrijk moest het inwonertal van de Belgische departementen officieel worden vastgesteld. Er waren betrouwbare bevolkingsgegevens nodig voor een aantal bestuursverrichtingen op het hoogste niveau, waaronder de verdeling van het aantal zetels in de wetgevende veradering. Tussen oktober 1796 en januari 1797

¹¹ DE BELDER (J.), JASPERS (L.), STEVENS (C.), VANDENBROEKE (C.), *Arbeid en tewerkstelling in Oost-Vlaanderen op het einde van het Ancien Régime. Een socio-professionele en demografische analyse. Werkdocumenten 1-5*, (Gent), z.d.

DE BELDER (J.), JASPERS (L.), GYSSELS (C.), VANDENBROEKE (C.), *Arbeid en tewerkstelling in West-Vlaanderen op het einde van het Ancien Régime. Een socio-professionele en demografische analyse. Werkdocumenten 1-4*, (Gent), z.d.

DE BELDER (J.), GYSSELS (C.), VAN DER STRAETEN (L.), *Arbeid en tewerkstelling in de provincie Antwerpen op het einde van het Ancien Régime. Een socio-professionele en demografische analyse. Werkdocumenten 1-2*, (Gent), z.d. Zie ook Blondé, 1999, 79-83.

zamelden de Fransen bevolkingsstaten in bij de kantonbesturen. De telresultaten bleven als officiële bevolkingscijfers in gebruik tot de volgende census in het jaar VIII. De teloperatie zelf was een haastige onderneming zonder voorbereiding, toezicht en coördinatie. In vele streken hoefden de municipale agenten alleen maar het totale bevolkingscijfer van een lokaliteit op te geven. In de departementen Jemappes en Ourthe ontbraken zelfs resultaten voor meerdere kantons. Om de hiaten te vullen, namen de hoofdbesturen toevlucht tot oudere lijsten en ramingen. In de Vlaamse departementen berustten de cijfers hier en daar op nominatieve bevolkingslijsten die krachtens de eerder genoemde wet van 10 vendémiaire jaar IV (2 oktober 1795) werden opgesteld.

c) De volkstelling van het jaar VIII

De talrijke leemten in de beschikbare bevolkingsstatistieken vormden de aanleiding voor een nieuwe census. Bij omzendbrief van 26 floréal jaar VIII (16 mei 1800) gaf Lucien Bonaparte, Minister van Binnenlandse Zaken, opdracht om de volledige bevolking van Frankrijk te berekenen. Alle gemeenten ontvingen een formulier waarop naast het bevolkingstotaal het aantal celibataire mannen en weduwnaars, celibataire vrouwen en weduwen, gehuwde mannen, gehuwde vrouwen en afwezige militairen moesten worden ingevuld. Die gegevens werden in de Belgische departementen in de loop van het jaar IX (tussen oktober 1800 en april 1801) ingezameld en naar Parijs verstuurd.

Tegenover de vorige telling was een duidelijke verbetering merkbaar. Met uitzondering van het departement Ourthe leverden alle gemeenten gelegen op het huidige Belgische grondgebied bevolkingsstaten in. De volledigheid was evenwel schijn. Een kritische analyse uitgevoerd door Vrielinck toont een aanzienlijke onderregistratie van de bevolking aan (Vrielinck, 1999). Het inwonertal werd vooral in kleine gemeenten doelbewust onderschat in een poging om lastenvermindering te verkrijgen. Verzet tegen de conscriptie speelde een hoofdrol bij de fraude. Ondanks het bedrog vormt de census een interessante bron voor de lokale historicus. Dankzij de telling kan hij pogen de mechanismen van fraude op lokaal vlak te achterhalen. Veel van het cijfermateriaal lijkt bovendien niet door bedrog te zijn vertekend. Verdere analyses zijn mogelijk aan de hand van nominatieve inwonerslijsten die in sommige departementen, waaronder die van de Twee-Neten, ten behoeve van de telling werden opgesteld (Vrielinck, 2000, 2052).

d) De volkstelling van 1806

Bij omzendbrief van 9 frimaire jaar XIV (30 november 1805) gelastte de Minister van Binnenlandse Zaken een telling van de bevolking van Frankrijk op 1 januari 1806. Die census leek in vele opzichten op die van het jaar VIII. De gevraagde inlichtingen waren identiek (zelfde bevolkingscategorieën met uitzondering van de groep celibatairen en weduwnaars/weduwen die afzonderlijk moesten worden geteld). De uitvoering en de coördinatie bleven respectievelijk in handen van de municipale gezagsdragers en de departementen. Toch is die telling van een merkbaar betere kwaliteit dan de voorgaande. Door meer controle en een betere begeleiding van de onderprefecten bleef de fraude beperkt. Voor het eerst werden instructies uitgevaardigd over de wijze waarop geteld moest worden en was een statistisch orgaan (*Bureau de statistique* te Parijs) bij de onderneming betrokken. De betere kwaliteit blijkt uit een statistische analyse die Vrielinck op de teluitkomsten uit-

voerde (Vrielinck, 2000, 2059-2061 en 2099-2100). De vooruitgang mag evenwel niet overdreven worden. De telinstructies bleven summier en bereikten slechts een deel van de telagenten. De vermelde statistische analyse toonde eveneens de geringe betrouwbaarheid aan van de census tegenover latere tellingen (1830, 1846). De uitslagen van de telling worden bewaard in Parijs. Ze werden verzameld en deels uitgegeven door Vrielinck (Vrielinck, 1999 en 2000). In de gemeente- en provinciale archieven zijn sporen van de census aan te treffen. Hier en daar werden nominatieve inwonerlijsten ten behoeve van de telling opgesteld (in steden en in bepaalde regio's zoals het departement Wouden).

e) De volkstellingen van 1814-1815

Na de aftocht van de Fransen werden de Belgische departementen door de geallieerde overwinnaars bezet. Tot de oprichting van het koninkrijk der Nederlanden viel het oosten van het land onder Pruisisch gezag en ressorteerde het midden en westen van het land onder het gezamenlijk bestuur van Britten en Nederlanders. De nieuwe bewindvoerders zamelden nieuwe bevolkingsgegevens in op basis van tellingen die onvolledig en zonder samenhang werden uitgevoerd (Vrielinck, 2000, 2040).

Eén initiatief uitgaande van het Nederlandse gouvernement verdient onze aandacht. Met het oog op de ordehandhaving gelastte de commissaris-generaal van Justitie op 3 november 1814 om lijsten van 'verdachte personen' op te stellen. In het departement Leie greep de intendant de gelegenheid aan om nieuwe bevolkingsregisters op te stellen. De registers zijn bewaard voor bijna alle gemeenten van het Leiedepartement (zie Rijksarchief Brugge, 'Volkstelling 1814', bewaard voor de 247 toenmalige gemeenten op uitzondering van Nieuwmunster en Wenduine). Zie Desmet, 1928; Gadeyne, 1981; Dewulf-Hens, 1988; Roose-Meier, 1995.¹² In de andere departementen beperkte men zich tot een lijst van verdachte personen en zagen nauwelijks of geen bevolkingsregisters het licht (Vrielinck, 2000, 2040, noot 129).

f) De volkstelling van 1816

De eerste jaren van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden stonden in het teken van een aantal administratieve hervormingen waarvoor kennis van het bevolkingsaantal was vereist. Naar aanleiding van de invoering van de militie kondigde de Minister van Binnenlandse Zaken op 14 februari 1816 een nieuwe volkstelling aan. De census vond uitsluitend in de Belgische provincies plaats (met inbegrip van het Groothertogdom Luxemburg). De gevraagde inlichtingen waren uitgebreider dan voorheen. Niet alleen moesten de burgemeesters het bevolkingstotaal en het aantal inwoners volgens geslacht en burgerlijke staat (ongehuwd, gehuwd, weduwnaar of weduwe) op te geven, tevens moest de mannelijke bevolking in leeftijdscategorieën

¹² DE BELDER (J.), JASPERS (L.), GYSSELS (C.), VANDENBROEKE (C.), *Arbeid en tewerkstelling in West-Vlaanderen 1814-1815. Een socio-professionele en demografische analyse. Werkdocumenten 1-6*, (Gent), z.d.

Sinds 1975 geeft de Vlaamse Vereniging voor Familiekunde, Afdeling Brugge, de tellingen van het Leiedepartement uit. De rubrieken 1, 8, 10, 11 en 12 ontbreken. Per gemeente is er een alfabetische klapper op de familienamen.

worden verdeeld (- 19, 19-22, 23-50 en +50 jaar). Daarnaast vroeg de Minister om het aantal inwoners volgens godsdienst te verdelen (aantal katholieken, protestanten, andere kerkgenootschappen en joden).

De teluikomsten, die in de maanden september tot december 1816 naar Den Haag werden verstuurd, mogen als verloren worden beschouwd. Een zoektocht in provinciale en gemeentelijke archieven levert hier en daar nog resultaten op. Zo werden van de provincies West-Vlaanderen, Antwerpen en Namen respectievelijk gemeentelijke, kantonnale en provinciale uitslagen gevonden (Vrielinck, 2000, 2065-2067). Via secundaire bronnen bleek het mogelijk om de gemeentelijke bevolkingscijfers volgens de telling te reconstrueren.

De betrouwbaarheid van het cijfermateriaal mag in het algemeen niet hoog worden ingeschat. Op basis van een oppervlakkige analyse van de teluikomsten blijken onderregistratie en fraude een grotere rol te hebben gespeeld dan bij de vorige telling.

Op de census van 1816 volgden aanvullingen in 1818 en 1821. De centrale overheid vroeg nieuwe bevolkingsstaten aan de provincies om de gevolgen van een aantal bestuursgeografische ingrepen op de bevolkingsverdeling zichtbaar te maken. Sommige provinciebesturen maakten van de oproep gebruik om nieuwe en betere gegevens van de gemeenten te verkrijgen. Andere beperkten zich tot de reproductie van de gegevens uit 1816 met enkele kleinere aanpassingen.

De bevolkingsstaten van 1818 werden overeenkomstig de ministeriële omzendbrief van 2 oktober 1818 opgesteld met onderverdeling van de bevolking volgens geslacht en burgerlijke staat. De cijfers werden verzameld door de gemeenten tot op het niveau van de gehuchten. In de provincies Brabant, West-Vlaanderen en vooral Oost-Vlaanderen leidde de onderneming tot meer accurate bevolkingsgegevens. In Oost-Vlaanderen vond zelfs een nieuwe en goed voorbereide volkstelling plaats op initiatief van de plaatselijke gouverneur (Vrielinck, 2000, 2072-2074). Elke Oost-Vlaamse gemeente kreeg de opdracht om nominatieve inwonerslijsten aan het gouvernement over te maken. Die registers, die onder meer inlichtingen bevatten over leeftijd, beroep en gezinssamenstelling, blijven tot op heden onvindbaar. In gemeentearchieven komen vermoedelijk nog afschriften van de registers voor.

Bij de volgende teloperatie in 1821 namen de provincies Antwerpen en Limburg de gelegenheid te baat om nieuwe bevolkingsgegevens in te zamelen. In de ministeriële omzendbrief van 21 juli 1821 werd alleen het bevolkingstotaal op 31 december 1820 gevraagd. De gouverneur van Limburg liet niettemin ook gegevens over geslacht en burgerlijke staat in de telling opnemen. Van de teluikomsten zijn in die provincie nog geen sporen aangetroffen. In Antwerpen verplichtte het gouvernement de gemeenten om bevolkingsregisters aan te leggen (Vos, 1966, 1967). Een aantal van de registers is in plaatselijke archieven terug te vinden.

g) De volkstelling van 1 januari 1830

De volkstelling van 1830 is de eerste die na een zorgvuldige voorbereiding en op basis van uniforme regels tot stand kwam.¹³ Ze werd uitgevoerd in het hele

¹³ Voor een meer uitgebreide bespreking van de telling van 1830 zie: Vrielinck, 2000, 2083-2101; Hannes, 1981; Quetelet en Smiths, 1832.

Koninkrijk der Nederlanden met inbegrip van het Groothertogdom Luxemburg. De teloperatie had eveneens de opmaak van bevolkingsregisters tot doel. De registers werden opgesteld aan de hand van telformulieren die tijdens de laatste maanden van 1829 aan de gezinnen werden uitgedeeld. De formulieren werden opgehaald en indien nodig ingevuld door telagenten die door de gemeenten waren aangesteld. Van elk gezinslid moest naam, leeftijd, geboorteplaats, geslacht, burgerlijke staat, beroep en kerkelijke gezindte worden genoteerd. De gegevens werden vervolgens overgeschreven in het bevolkingsregister, waarvan twee exemplaren werden opgesteld. De eerste fungeerde als kladexemplaar waarin de mutaties tot 1 januari 1830 werden bijgehouden. Het tweede exemplaar moest dan de definitieve toestand op 1 januari 1830 weergeven.

Aan de hand van dit laatste register moesten de gemeenten in een volgende fase twee bevolkingsstaten invullen en naar de gouverneur opsturen:

- Staat A: aantal huizen, gezinnen, ongehuwde en gehuwde mannen, weduwnaars, ongehuwde en gehuwde vrouwen, weduwen, totaal aantal inwoners en verdeling volgens godsdienst.
- Staat B: verdeling van de bevolking naar de leeftijd (-1 jaar, 1-2, 2-3 enz.), het geslacht en de burgerlijke staat (ongehuwd, gehuwd, weduwe/weduwnaar).

De inzameling van die staten was nog volop aan de gang toen de Belgische revolutie de werkzaamheden onderbrak. Zowel het bestuur in Den Haag als het nieuwe bewind in Brussel ontvingen niet meer alle staten. Bij gebrek aan uitslagen en door de gewijzigde politieke omstandigheden werden de teluitkomsten slechts gedeeltelijk door de overheid gevaloriseerd.

In de provinciale archieven zijn nog veel van de voornoemde staten terug te vinden. Van één derde van alle Belgische gemeenten zijn de staten A teruggevonden (Vrielinck, 2000, 2092-2094). Daarnaast komen staten B voor in de provincies West-Vlaanderen (alle gemeenten), Oost-Vlaanderen (53 gemeenten), Antwerpen en Luxemburg (steden en totaal arrondissementen). Op dit materiaal voerde Vrielinck een statistische analyse uit om de betrouwbaarheid te bepalen. De kwaliteit van de gegevens blijkt merkkelijk groter te zijn dan in 1806, maar bereikt nog niet het niveau van de census van 1846. Die bevinding is niet van toepassing op de bevolkingsregisters, waarvan de waarde pas na lokaal onderzoek kan worden aangetoond. Nagegaan moet worden in hoeverre alle telformulieren ook in de registers werden ingeschreven en welke mutaties werden opgenomen. Het bronnenmateriaal is in een aantal gemeentearchieven nog aanwezig.

4.1.3. De volkstellingen vanaf 1846

Vanaf 1846 organiseerde de *Commission centrale de statistique* (centrale commissie voor statistiek, behorend tot het ministerie van Binnenlandse Zaken) op geregelde tijdstippen een volkstelling. De gemeenten stonden in voor de praktische realisatie van de tellingen op het terrein. De gemeentelijke telagenten verdeelden de voorgedrukte telformulieren, haalden ze weer op en hielpen de bevolking bij het invullen (of vulden de formulieren zelf in). De provincies traden op als tussenpersonen tussen lokale en nationale overheden. Ze verdeelden de telformulieren, speelden de onderrichtingen door, losten problemen op en hielden toezicht op de werkzaamheden van de gemeenten. De uiteindelijke resultaten werden door de provinciebesturen gebundeld en doorgestuurd naar de nationale overheid. Hier werden de resultaten gecontroleerd, werden de gegevens verwerkt en de publicatie ervan verzorgd.

a) De volkstelling van 1846

Al in 1826 werd een Commissie voor de Statistiek in het leven geroepen. Met de scheiding tussen de twee Nederlanden beperkte zij haar werkzaamheden tot het noordelijk deel. De Belgische tegenhanger, de *Commission centrale de statistique*, zag in 1841 het levenslicht. Zij had als taak een volledig plan uit te werken voor de publicatie van statistische documenten voor de diverse takken van de administratie. Haar eerste voorzitter was Adolphe Quetelet en haar secretaris Xavier Heuschling, hoofd van de dienst voor Algemene Statistiek. Die twee personaliteiten speelden een zeer belangrijke rol in de beginfase van de Belgische administratieve statistiek.

De Commissie is onmiddellijk begonnen met het verzamelen van demografische gegevens, vooral met het oog op het berekenen van de grootte van de bevolking. Op haar voorstel publiceerde het Ministerie van Binnenlandse Zaken een overzicht van de bevolkingsbeweging.¹⁴

In 1841 vatte het gemeentebestuur van Brussel het plan op de stadsbevolking te tellen. De Centrale Commissie voor Statistiek bood haar medewerking aan om de methodes uit te testen die zij de regering wilde aanbevelen voor de uitvoering van de op stapel staande algemene telling. Een modelsteekkaart per huishouden werd ontworpen. Adolphe Quetelet analyseerde de telling en publiceerde de resultaten (Quetelet, 1843). Geen telling van latere datum werd zo gedetailleerd (resultaten per straat) uitgegeven en heeft op zo'n grondige wijze de onderlinge samenhang tussen geografische en sociale elementen aangetoond.

De resultaten van de optelling werden voorgelegd aan de provinciale commissies voor statistiek, opgericht in 1843 om de statistische werkzaamheden in de provincies te leiden. Hieruit is ondermeer voortgekomen dat elke volkstelling moest worden voorafgegaan door een verificatie, aanvulling of verbetering van de huisnummers.

De volgende stap in de voorbereiding was de telling van Sint-Jan-Molenbeek op 31 december 1845.¹⁵ De volkstelling werd, zoals die van 1842, toegepast op de feitelijke bevolking. Dit betekent dat al de personen, Belgen zowel als vreemdelingen, die de nacht doorbrachten binnen de gemeente moesten geteld worden. Op de steekkaarten moest het drievoudig onderscheid gemaakt worden tussen de personen met gewoon verblijf, dezen met kortstondig verblijf en dezen op doortocht. Tijdelijke afwezigen werden ook genoteerd om achteraf te kunnen worden ingeschreven in de registers van de bevolking. Bij de verwerking van de telling werden zij niet in rekening gebracht. De *feitelijke bevolking* (*population de fait*) omvat dus al de personen die op het tellingsmoment aanwezig zijn, zonder rekening te houden met hun gewone verblijfplaats. Daartegenover staat de *wettelijke bevolking* (*population de droit*) of al de personen die hun gewone verblijfplaats in de gemeente hebben, dus zonder de kortstondig verblijvenden en de personen op doortocht.

¹⁴ *Population. Relevé décennal, 1831-1840. Mouvement de l'état civil de 1840*, Brussel, 1842. Steunend op de resultaten van de telling van 1830 en het jaarlijks saldo van de natuurlijke en migratorische beweging bevat deze publicatie het bevolkingscijfer per gemeente van 1831 tot 1840. *Population. Mouvement de l'état civil, 1841-1850*, Brussel, 1843-1851. Voortzetting van de eerste publicatie; rijker aan inlichtingen.

¹⁵ 'Rapport sur l'essai du recensement général fait à Molenbeek-St.-Jean', *Bulletin de la Commission Centrale de Statistique*, III, 1847, pp. 73-134.

De *gewone verblijfplaats* (wettelijk nooit gedefinieerd) is de 'thuishaven' van de gezinsleden. Hiertegenover staat de tijdelijke verblijfplaats: bijv. arbeiders die buiten hun gewone verblijfplaats werken en op geregelde tijdstippen hiernaar terugkeren, studenten, patiënten, gedetineerden, miliciens. Met de *wettelijke verblijfplaats* wordt de woonplaats bedoeld waar de burger gehuisvest is voor de uitoefening van zijn of haar rechten en plichten, bepaald door de wet. Gewone en wettelijke verblijfplaats vallen vaak, maar niet altijd samen. Zo heeft in de 19de eeuw de gehuwde vrouw die gescheiden leeft van haar man haar wettelijke verblijfplaats op het adres waar de man zijn gewoon verblijf heeft.

Met het oog op de telling van 1846 verplichtte de ministriële omzendbrief van 10 januari 1845 de gemeentebesturen over te gaan tot de verificatie van de nummering van de huizen, bewoond of niet. Die controle moest in de toekomst iedere telling voorafgaan. Dit gegeven is voor de historicus belangrijk, omdat dit het terugvinden van personen in documenten van andere instellingen (zoals de administratie van de directe belastingen), die het oude adres verder bleven hanteren, aanzienlijk kan bemoeilijken.

Op 15 oktober 1846 werd dan voor het eerst een algemene volkstelling gehouden in het onafhankelijke België. Het was tevens de eerste telling met een waarlijk wetenschappelijk karakter, een opmerkelijke prestatie zonder weerga in binnen- en buitenland. Het criterium van die telling en die van 1856 was de feitelijke bevolking. De officiële publicatie van de getelde gegevens is daarvan de weerslag. We vinden een viervoudig onderscheid, geïllustreerd aan de hand van het voorbeeld van Merendree (Oost-Vlaanderen).

Aantal inwoners in Merendree in 1846

1. gewoon verblijf in de gemeente	M	1 170
	V	1 192
		2 362
2. kortstondig verblijf	M	13
	V	7
		20
3. op doortocht	M	2
	V	-
		2
4. tijdelijk afwezig	M	7
	V	-
		7
feitelijke bevolking:	1 + 2 + 3: 2384 inwoners	
wettelijke bevolking:	1 + 4: 2369 inwoners	

De wettelijke bevolking kan berekend worden (om een homogene cijferreeks doorheen de 19de eeuw samen te stellen), maar de opdelingen volgens burgerlijke staat, leeftijd, herkomst, beroep e.d. gebeurden op basis van de feitelijke bevolking.

De algemene volkstelling werd uitgevoerd met behulp van *gezinsfiches*. Onder *gezin* (huishouden, ménage) verstond men de vereniging van twee of een groter aantal personen die gemeenschappelijk leefden, met inbegrip van de inwonende dienstdiener. De *alleenstaanden* kregen ook een gezinssteekkaart om hun persoonlijke gegevens in te vullen.

De oorspronkelijke telfiches werden door de gemeentelijke administratie maar zelden bewaard. Een reconstructie van de gegevens is mogelijk op basis van de oorspronkelijke inschrijvingen in het bevolkingsregister van 1847-1856. Er is een tijdsverschil tussen de telling (15 oktober 1846) en het register (1 januari 1847), wat enkele aanpassingen (in- en uitschrijvingen) met zich mee brengt. De geaggregeerde resultaten per gemeente werden uitgegeven in één boekdeel: *Population. Recensement général de 15 octobre 1846*, Brussel, 1849 (uitgegeven door het Ministerie van Binnenlandse Zaken). De publicatie bevat naast een inleiding (met de voorgeschiedenis van de telling en een ontleding van de uitkomsten door Adolphe Quetelet) vier onderdelen.

1. De bevolking per gemeente en per wijk van de gemeenten.

Het bevolkingscijfer wordt per stad, dorp, gehucht of onderhorigheden opgenomen met onderscheid naar geslacht, het aantal huishoudens en het aantal huizen (bewoond en onbewoond). Voor de topografie van het Rijk in de 19de eeuw is die statistiek onontbeerlijk.

2. De bevolking per gemeente: woning, onderwijs en liefdadigheid, verblijf, burgerlijke staat, herkomst, talen en godsdienst.

Hierin vinden we twee delen:

- 2.1. - huizen met alleen gelijkvloers en huizen met verdiepingen;
- aantal huishoudens;
- aantal woningen, met verdeling volgens aantal vertrekken per familie;
- aantal huizen met een lusthof;
- oppervlakte van die hoven;
- aantal bewoonde huizen;
- aantal huizen verzekerd tegen brand;
- het verzekerd kapitaal;
- kinderen die lager onderwijs ontvangen in school, aan huis;
- id. middelbaar of hoger onderwijs;
- gezinnen en personen ondersteund door het weldadigheidsbureau.
- 2.2. - indeling van de inwoners naar aard van verblijf (gewoon, kortstondig, doortocht);
- indeling naar geboorteplaats;
- indeling naar gesproken taal;
- indeling naar godsdienst.

3. Indeling van de bevolking naar de leeftijd, de burgerlijke staat en het geslacht, voor elke stad en voor het geheel der plattelandsgemeenten van elke provincie.

4. *De bevolking van mannen en vrouwen naar het beroep*, in de steden en in het geheel van de plattelandsgemeenten van elke provincie, met aanduiding van het aantal leden van het gezin.

b) De algemene volkstellingen vanaf 1856

De wet van 2 juni 1856 schreef tienjaarlijkse volkstellingen voor. De eerstvolgende peilde naar de bevolking en de beroepen op 31 december 1856. Net als in 1846 werd de feitelijke bevolking geteld. De resultaten werden samengevat en gepubliceerd in *Recensement général de la population (31 décembre 1856)*, Brussel, 1861 (één deel).

De andere tellingen zijn (met tussen haken het aantal gepubliceerde boekdelen) (31 december) 1866 (1 deel), 1876 (1 deel), 1880 (1 deel), 1890 (2 delen), 1900 (2 delen), 1910 (5 delen), 1920 (3 delen), 1930 (8 delen en 2 extra), 1947 (14 delen, inclusief een nijverheids- en handelstelling), 1961 (10 delen), 1970 (13 delen en overzichten per gemeente), 1981 (13 delen en atlassen), 1991 (11 delen en 11 monografieën verschenen).

De tellingen zijn bijzonder rijk aan informatie en bevatten heel wat meer dan louter demografische inlichtingen. De volgende tabel vat de gegevens samen die we kunnen terugvinden in de gepubliceerde tellingen tot 1910.

VOLKSTELLINGEN 1846-1910

1. Uitgestrektheid van de gemeente

- in hectare
- belastbare en onbelastbare oppervlakte

2. Huizen (of gebouwen bestemd om in te wonen)

- aantal
- aantal bewoonde huizen
- bewoonde huizen bestaande uit ofwel alleen een gelijkvloers, een gelijkvloers en 1 verdieping, een gelijkvloers en 2 of meer verdiepingen
- aantal onbewoonde huizen
- aantal huizen met lusthof of ommuurde terreinen
- oppervlakte van de lusthoven in hectare
- aantal gebouwen niet bestemd om in te wonen id., met vermelding al dan niet bewoond
- aantal woonvertrekken per woning
- verdeling van de woningen volgens het aantal woonvertrekken en het aantal bewoners (1910)
- aantal gebouwen
- aantal gebouwen met een brandverzekering
- het verzekerd kapitaal
- belastbaar inkomen van bebouwde en onbebouwde goederen
- huizen volgens het kadastraal inkomen

3. Bevolking

3.1. Feitelijke bevolking

- aantal mannen (uitz. 1890), aantal vrouwen (uitz. 1890) en totaal
- samenstelling, d.w.z. aantal mannen en vrouwen met gewoon verblijf, met kortstondig verblijf, en op doortocht in de gemeente
- samenstelling, d.w.z. aantal mannen en vrouwen met gewoon verblijf in de gemeente, in een andere Belgische gemeente (1856: eigen arrondissement of een ander arrondissement), en de vreemdelingen

3.2. Wettelijke bevolking

- aantal mannen, vrouwen en totaal
- samenstelling, d.w.z. aantal mannen en vrouwen aanwezig in de gemeente, in een andere Belgische gemeente en in het buitenland
- aantal tijdelijk afwezige mannen en vrouwen

3.3. Aantal gezinnen

3.4. Burgerlijke stand

- ongehuwde en gehuwde mannen en vrouwen, weduwnaars en weduwen
- gescheiden mannen en vrouwen
- aantal mannen en vrouwen jonger dan 15 jaar, van 15 tot 54 jaar en ouder dan 54 jaar, verdeeld over de groepen (mannen en vrouwen):
ongehuwden, gehuwden, weduwnaars en weduwen, gescheiden personen

1846	1856	1866	1880	1890	1900	1910
			X	X	X	X
				X	X	X
X	X	X	X	X	X	X
X	X	X	X			
X						
X	X	X	X			
X			X			
X						
				X		
X					X	X
X						
X				X	X	X
X						
				X	X	X
X	X	X	X	X	X	X
X						
			X	X	X	X
			X	X	X	X
X	X					
X	X	X	X	X	X	X
X	X	X	X	X	X	X
			X	X	X	X
			X	X	X	X

	1846	1856	1866	1880	1890	1900	1910
- aantal mannen en vrouwen van minder dan 15 jaar, 15 tot 21 jaar, 21 tot 54 jaar en ouder dan 54 jaar							x
- aantal huwelijken volgens het aantal levende kinderen en de huwelijksduur							x
3.5. Afkomst							
- aantal mannen en vrouwen (uitz. 1856) en totaal (uitz. 1846) geboren in de gemeente, in een gemeente van de provincie of van een andere provincie, of in een ander land	x	x					
- aantal mannen en vrouwen geboren in de gemeente, in een andere Belgische gemeente of in het buitenland			x	x	x	x	x
- aantal mannen en vrouwen van Belgische nationaliteit en geboren in België of in het buitenland, en van vreemde nationaliteit, geboren in België of in het buitenland					x	x	x
- verdeling naar land van mannen en vrouwen van vreemde nationaliteiten						x	x
3.6. Taal							
- aantal mannen en vrouwen die Frans of Waals, Nederlands of Vlaams, Duits, Engels of een andere taal als omgangstaal hanteren	x						
- aantal mannen en vrouwen die Frans of Waals, Nederlands of Vlaams, Duits, Frans en Vlaams, Frans en Duits, Vlaams en Duits, Frans, Vlaams en Duits, of geen van de drie landstalen hanteren			x	x	x	x	x
- aantal mannen en vrouwen ouder dan 15 jaar die aan dezelfde criteria voldoen						x	
- aantal twee- of drietalige mannen en vrouwen, meestal Frans, Nederlands en Duits sprekend							x
- aantal doofstomme mannen en vrouwen			x				
- aantal in 1879 en 1880 geboren mannen en vrouwen die als niet sprekende kunnen beschouwd worden				x			
3.7. Onderwijs							
- aantal jongens en meisjes die thuis of op school of in een andere onderwijsinstelling lager, middelbaar of hoger onderwijs volgen	x						
- aantal mannen en vrouwen die wel en niet kunnen lezen en schrijven			x	x	x	x	x
- aantal mannen en vrouwen vanaf 21 jaar die wel en niet kunnen lezen en schrijven							x
- aantal mannen en vrouwen, jonger dan 15 jaar, van 15 tot 54 jaar en ouder dan 54 jaar die wel en die niet kunnen lezen en schrijven				x	x	x	x
3.8. Beroep							
- aantal actieve en passieve mannen en vrouwen			x				
- optelling van de beroepen (zie verder)							
- aantal door de armenzorg gesteunde gezinnen, mannen en vrouwen	x						
3.9. Godsdienst							
- aantal mannen en vrouwen met katholieke, protestantse, anglicaanse, een andere of geen godsdienst	x						

De gemeentelijke data in de gepubliceerde volkstellingen vanaf 1920 zijn eenvoudiger van aard. Recente gegevens kunnen worden opgevraagd bij het NIS. Vanaf 1971 wordt tevens informatie verstrekt per statistische sector.

	1920	1930	1947	1961	1971
1. Uitgestrektheid					
- in hectare	X	X	X	X	X
- belastbare en onbelastbare oppervlakte / belastbaar inkomen	X	X	X	X	X
- aantal percelen en eigenaars		X	X	X	
2. Huizen en gebouwen					
- aantal	X	X	X	X	X
- bewoond en onbewoond	X	X	X	X	X
- gedetailleerde opsplitsing				X	X
3. Bevolking (wettelijk)					
- volgens geslacht	X	X	X	X	X
- volgens leeftijd			X	X	X
- volgens burgerlijke staat				X	X
4. Afkomst					
- geboorte	X				
- nationaliteit	X			X	X
5. Taal en onderwijs					
- talentelling	X	X	X		
- onderwijsniveau				X	X
6. Gezinnen					
- aantal gezinshoofden	X	X	X	X	X
- verdeling van de gezinnen				X	X
7. Actieven					
- verdeling van de beroepsactieven				X	X
- forenzen				X	X

De meeste volkstellingen namen ook gegevens op over de beroepen van de gezins-
hoofden en (minder vaak) van de gezinsleden. Die gegevens werden eveneens op
nationaal vlak gebundeld en gepubliceerd. Alhoewel de uitgegeven tellingen geen
uitgesplitste gegevens per gemeente bevatten (uitgezonderd de grote steden), kunnen
de professionele inlichtingen aangewend worden in een regionaal perspectief.

Iedere telling hanteert andere criteria zowel wat betreft de regionale en sectorale
opsplitsing als inzake de beroepsstatus. Elke vergelijking in de tijd is derhalve een
gewaagde onderneming. Bovendien betreft de beroepsstructuur van 1846 en 1856 in
tegenstelling tot de latere tellingen de feitelijke bevolking. De kritiek op de beroep-
tellingen werd meest systematisch uitgewerkt in De Brabander, 1984. Een over-
zicht van de inlichtingen voor de tellingen tot 1930 vinden we in Bracke, 2000, 203-
209.

In 1846 werd een beroepentelling gepubliceerd voor a) de grote provinciale steden,
b) de stedelijke bevolking van de provincie, c) de plattelandsbevolking van de pro-
vincie en d) de totale provinciale bevolking. De beroepen komen in alfabetische
volgorde voor. Een onderscheid werd gemaakt tussen meesters en arbeiders, en tus-
sen actieven en passieven.

In 1856 beschikken we maar over een sectorale beroepsstructuur per provincie. Men
onderscheidde land- en bosbouw, delfstoffenindustrie (mijnen, metaal en glas),
textielindustrie (vlas, hennep, wol, katoen, zijde, leder), voeding, kleding, bouw en
ameublement, scheikunde, papier en diversen, handel, administratie, leger, eige-
naars-renteniers, dienstpersoneel en zonder beroep. De enige sociale aanduiding is
die van het geslacht.

Ook de beroepentelling van 1866 werd uitgevoerd per provincie. De beroepen wer-
den alfabetisch geklasseerd, met een onderscheid tussen meesters en arbeiders, man-
nen en vrouwen, actieven en passieven. De optelling van 1880 is dan weer sectoraal
en per provincie opgesplitst. Men onderscheidde meesters en arbeiders, en mannen
en vrouwen.

In 1890 en 1900 vinden we onderverdelingen per sector, en per administratief arron-
dissement en per provincie. Verder werd een onderscheid gemaakt tussen mannen en
vrouwen en, voor de industriële beroepen, tussen meesters, technische bedienden,
opzichters en arbeiders.

De telling van 1910 bevat een zeer gedetailleerde beroepenstatistiek, d.w.z. secto-
raal, per administratief arrondissement, per provincie en voor de grote steden, en
met opsplitsingen cfr. de tellingen van 1890 en 1900.

In de publicaties van 1920, 1930 en 1947 wordt een onderscheid gemaakt tussen het
aantal actieven per economische sector, per geslacht en per arbeidsstatuut (patroon,
bediende, arbeider, helper). In 1920 vinden we gegevens terug voor de provincies en
de administratieve arrondissementen. In 1930 en 1947 zijn alleen totalen per pro-
vincie beschikbaar. In 1947 wordt een bijkomend onderscheid gemaakt tussen
Belgen en vreemdelingen. Vanaf 1961 wordt de informatie over de beroepsactieven
gedetailleerder.

Individuele beroepsgegevens of samenvattingen per gemeente werden niet gepubli-
ceerd. Hiervoor moet de onderzoeker terugkeren naar de oorspronkelijke bron (de
telfiches, zelden bewaard), of naar de afgeleide bron, (oorspronkelijke inschrijvin-
gen in) het bevolkingsregister. Het Algemeen Rijksarchief bewaart archieven vanaf
1930. Recente gegevens kunnen worden terug gevonden in het NIS.

4.2. Bevolkingsregisters

Het Franse decreet van 19-22 juli 1791 voorzag, weliswaar nog niet duidelijk omschreven, in een vorm van permanente bevolkingsdienst. Eén van de artikels stipuleerde dat de bevolkingslijsten in de loop van de maanden november en december moesten worden geverifieerd en aangevuld. Er dienden twee zaken tot stand gebracht te worden:

- een staat van de bevolking met naam, voornamen, geboorteplaats en -datum, beroep e.a. (*statistische doorsnede van de bevolking*);
- de registratie van de wijzigingen die de gemeentelijke bevolking onderging ten gevolge van de natuurlijke en migratorische beweging (*dynamische beweging van de bevolking*).

Er moet dus een duidelijk onderscheid gemaakt worden tussen *nominatieve lijsten* (statistische doorsnede) enerzijds en *bevolkingsregisters* (dynamische beweging) anderzijds. In feite bevatten de bevolkingsregisters zowel de statistische doorsnede - de oorspronkelijke inschrijving is een (aangepast) afschrift van de nominatieve lijsten - als de dynamische beweging.

Een van de steden die vanaf het begin het dubbel karakter van de instelling zeer goed heeft begrepen en in de praktijk heeft omgezet is Gent. Reeds zeer vroeg construeerde zij a) staten van de bevolking of telboeken, en b) bevolkingsregisters die vertrekkende van de statistische doorsnede alle wijzigingen noteerden. Het duurde tot 1830 vooraleer er een algemene volkstelling werd georganiseerd die als basis kon dienen voor de bevolkingsregisters. De Belgische onafhankelijkheid doorkruiste in de zuidelijke provincies de opmaak van de registers. Voor heel wat gemeenten werden ze niet opgemaakt of werden ze heel onzorgvuldig bijgehouden.

In het tellingsjaar 1846 werd door een aantal onderrichtingen het gebruik van de bevolkingsregisters uiteindelijk vastgelegd (K.B. van 30 juni 1846):

- De bevolkingsregisters van 1 januari 1847 moesten uitgaan van de resultaten van de telling van 15 oktober 1846 (de oorspronkelijke inschrijving). De wijzigingen tussen 15 oktober 1846 en 31 december 1846 werden ingeschreven.
- Er is een belangrijk onderscheid tussen de bevolkingstelling en het bevolkingsregister. De telling bevatte de feitelijke bevolking, dus met inbegrip van de vreemdelingen op doortocht of met een kortstondig verblijf. Het bevolkingsregister nam de bevolking op die werkelijk tot de gemeente behoorde, d.w.z. haar gewone verblijfplaats daar had. Derhalve kwamen personen met een kortstondig verblijf of op doortocht niet in het register, terwijl de personen, die hun gewoon verblijf in de gemeente hadden en op het ogenblik van de telling afwezig waren, wel werden genoteerd.
- De inschrijving moest gebeuren per wijk, per straat en per huisnummer. Elk huishouden kreeg één pagina. Eerst werd het gezinshoofd ingeschreven, vervolgens de echtgeno(o)t(e), kinderen, verwanten, dienstboden en knechten en uiteindelijk de personen vreemd aan het huishouden.
- De bevolkingsregisters dienden permanent de mutaties ten gevolge van geboorten, sterften en woonstveranderingen bij te houden. Er werden schikkingen getroffen voor de inschrijving van inwijkelingen. Ze waren verplicht zich aan te melden bij de administratie van de gemeente met een certificaat van de laatste woonplaats. De wet van 2 juni 1856 was in dat verband ook belangrijk. Niet alleen regelde ze de periodiciteit van de tellingen (om de 10 jaar) en de vernieuwing of verbetering van bestaande bevolkingsregisters aan de hand van de nieuwe tellinggegevens, maar voerde ook de verplichting in iedere woonstverandering te registreren.

- Ook enkele belangrijke detailkwesties werden geregeld. Meerderjarig dienstpersoneel had zijn gewoon verblijf in de gemeente van tewerkstelling, terwijl voor minderjarig dienstpersoneel het gewoon verblijf de gemeente was waar de ouders woonden.

Een bevolkingsregister is dus een repertorium van alle inwoners die hun gewone verblijfplaats in de gemeente hebben, met vermelding van de naam, voornamen, plaats en datum van geboorte, burgerlijke staat, wettelijke verblijfplaats, beroep en nationaliteit. Tevens bevat het register inlichtingen betreffende de datum van inschrijving of van schrapping, de eventuele tweede verblijfplaats, militie, burgerwacht, rechterlijk dossier, de opeenvolgende woonplaatsen in de gemeente, alsook de lijst van huishoudens die elkaar hebben opgevolgd in de woning.

De registers van de bevolking zijn een uiterst belangrijke bron voor de historicus, niet alleen voor de dynamische beweging, maar ook voor een statische opname. In principe moet men voor de reconstructie van de momentopname van de telling kunnen steunen op nominatieve lijsten (vóór 1846) of de individuele telformulieren (vanaf 1846). Gezien de oorspronkelijke gezinssteekkaarten zelden bewaard zijn gebleven is men verplicht de registers te raadplegen. De reconstructie van de oorspronkelijke inschrijving kan door de vele aanvullingen en schrappingen heel wat moeilijkheden met zich meebrengen. Kleur van de inkt, het schrift van de ambtenaar en de data van geboorten, overlijdens, in- en uitwijking kunnen hier hulp bieden.

De bevolkingsregisters (sporadisch tot 1830, algemeen vanaf 1846) worden meestal in de gemeentearchieven of op de bevolkingsdienst teruggevonden. De oudere registers zijn per wijk geordend en bestaan uit ingebonden boeken waarin elk huishouden een pagina heeft. Vanaf 1920 konden de boeken vervangen worden door losse bladen. In 1919 wordt de identiteitskaart geïntroduceerd, als bewijs van inschrijving in het bevolkingsregister. Tot 1933 werden vreemdelingen in de registers ingeschreven. Van dan af werden zij opgenomen in aparte vreemdelingenregisters. Alfabetische indices ontsluiten de bevolkingsregisters.

Voor meer duiding: Alter, 1988; Leboutte en Obotela, 1989; Randeraad, 1995; Van den Eeckhout, 1999.

De bevolkingsregisters zijn een eersterangsbron voor het demografisch onderzoek. Zij zijn de basisbron voor de statische opname van de bevolking (gezinsfiches), voor de bevolkingsdynamiek, voor de analyse van de gezinscyclus en voor het onderzoek naar de individuele levensloop. Studies over de huishoudsamenstelling zijn Daelemans, 1981; Van Loocke, 1981; Vanhaute, 1990; Bertrand, 1995. Voor de levenslopanalyse zie Alter, 1988, Devrieze en Vanhaute, 2001 en Verhaeghe, 2004. De bron kan ook gebruikt worden in combinatie met de akten van de burgerlijke stand, ondermeer voor het onderzoek naar het huwelijk en fertiliteit (Van Bavel, 2001) en naar mortaliteit (Bacs, 2001).

4.3. Migratieregisters

Soms worden in de gemeentelijke fondsen naast de bevolkingsregisters, de registers van in- en uitwijking of woonstverandering bewaard (de registers worden verplicht vanaf 1900). Wanneer zij voortdurend werden bijgehouden, of wanneer de totaalcijfers teruggevonden kunnen worden in de gemeentelijke jaarverslagen (zie 6.3.2.), is het mogelijk een beeld te vormen van de mobiele bevolkingsgroep: verhouding

van inwijkelingen en uitwijkelingen en van het migratiesaldo t.o.v. de totale bevolking; beroep van de migranten; samenstelling van de huishoudens; plaats van herkomst of van bestemming.

Doordat de administratieve controle op de migrerende bevolkingsgroepen verre van sluitend was, dienen we de verhoudingscijfers kritisch te benaderen en te toetsen aan een andere invalshoek:

totaal bevolkingssaldo (totale bevolking in jaar x - totale bevolking in jaar x-1) verminderd met natuurlijk saldo (aantal geboorten min aantal sterfgevallen in jaar x) = berekend migratorisch saldo (positief: meer inwijkelingen dan uitwijkelingen; negatief: meer emigranten dan immigranten).

De tabel in 4.4. laat zien dat hier het verschil tussen uitwijking en inwijking in werkelijkheid iets groter was dan uit de cijfers van de gemeentelijke overheid kan worden afgeleid.

Gemeenten met een groot bevolkingsverloop konden vanaf 1856 hulpresters bijhouden voor inschrijving en uittreding van dienstboden en inwonende arbeiders. De registers worden afgeschaft in 1900.

Migratieonderzoek vanuit een lokale context is in Vlaanderen nog schaars. Zie o.a. Van der Stichele, 1987; Vermeulen, 1997; Dillen, 2001.

4.4. Parochieregisters en akten van de Burgerlijke Stand

Basisgegevens voor de ontleding van het demografisch gedrag vinden we in de parochieregisters en in de akten van de burgerlijke stand: geboorten, huwelijken en overlijdens.

Die fondsen stellen ons in staat oppervlakkig of grondig de natuurlijke beweging van de bevolking en de sociale en geografische bewegingsruimte te ontleden. Tevens kan overwogen worden de verstrekte beroepsgegevens te integreren in het geïndividualiseerd onderzoek.

4.4.1. Parochieregisters

Veralgemeend vanaf de tweede helft van de 17de eeuw, bevatten die bronnen inlichtingen over dopen, huwelijken en begrafenissen. In de 18de eeuw verbetert de kwaliteit van de inlichtingen, vooral nadat de Oostenrijkse overheid in het laatste kwart van de eeuw de controle verscherpt.

De oudste kerkregisters of copies ervan worden bewaard in het archief van de parochie en/of het Rijksarchief (voor het Vlaamse land op microfilm in het Rijksarchief van Beveren). De latere registers bevinden zich nog vaak op de parochie of in het bisschoppelijk archief. Op de registers bestaan tienjaarlijkse tafels of klappers. Omdat die later zijn opgemaakt zijn ze niet altijd volledig. Voor een viertal zaken moet opgelet worden:

- dopen en begrafenissen zijn geen synoniem van geboorten en overlijdens. Toch zijn voor 1800 de verschillen verwaarloosbaar;
- het tijdstip van de inschrijving kan afwijken van dat van de gebeurtenis;
- een belangrijke lacune kan ontstaan door het niet inschrijven van kinderen die overlijden vóór een bepaalde leeftijd (onderschatting van de kindersterfte);
- ook andere lacunes, vooral ten gevolge van oorlogsomstandigheden (bijv. tijdens de jaren 1790), zijn niet uit te sluiten.

Zie ook Vandenbroeke, 1994 en Roelstraete, 1998, 299-312.

4.4.2. Registers van de Burgerlijke Stand

Na de Franse annexatie werd de registratie van de burgerlijke stand onttrokken aan de parochiale overheid en toevertrouwd aan de gemeentelijk administratie. Het Franse decreet van 20/25 september 1792 werd in de Zuidelijke Nederlanden van kracht op 17 juni 1796. In de eerste jaren is er nog een aanzienlijke onderregistratie van de zogenaamde 'vital statistics', omdat een groot deel van de gezagsdragers, vooral in de landelijke gemeenten, de secularisatie argwanend bekeek en elke medewerking weigerde. In de tijd van het Verenigd Koninkrijk werd de organisatie van de burgerlijke stand veralgemeend, ten slotte werd ze volgens artikel 109 van de Belgische Grondwet een constitutioneel principe te worden.

Om moeilijkheden ten gevolge van verlies of vernietiging te voorkomen bepaalde de wetgever dat elke akte in twee registers zou worden opgetekend, één bestemd voor de gemeentelijke administratie (en terug te vinden ofwel in de plaatselijke gemeentearchieven of bevolkingsdiensten, of in de gemeentelijke fondsen van het provinciaal archiefdepot), het andere bestemd voor de griffie van de rechtbanken van eerste aanleg (bewaard in de provinciale rijksarchieven, in een daartoe bestemd fonds). Het opzoeken van een individu wordt aanzienlijk vergemakkelijkt door de jaarlijkse en tienjaarlijkse tafels. De registers en tafels bewaard in de rijksarchieven zijn te raadplegen op microfilm.

Tijdens de aanvangsfase in de Franse tijd was het nog tasten en zoeken naar de passende formule, maar al vanaf het begin was de in de akten opgetekende informatie bijna volledig.

1. In de *geboorteakten* werd genoteerd: naam, beroep, leeftijd en woonplaats van de ouders (met later ook de geboorteplaats); geslacht, voornamen van de boreling en datum en uur van de geboorte; naam, leeftijd, beroep en adres van de twee getuigen. Later werd ook het geboorteadres in de marge opgetekend.

2. In de *overlijdensakten* vinden we ongeveer dezelfde inlichtingen terug, met uiteraard meer gegevens over de afgestorvene: naam, beroep, leeftijd, geboorteplaats, en indien de persoon gehuwd of weduwe(naar) was, de naam van de vorige en huidige huwelijkspartner. Bij individuen die nooit gehuwd waren, werd de burgerlijke staat bijna nooit expliciet vermeld. Gegevens over de ouders werden aanvankelijk zelden genoteerd bij personen die gehuwd (geweest) waren, maar wel bij de ongehuwden, zowel kinderen als volwassenen. Later werd die informatie systematisch opgenomen.

3. Qua informatierijkdom staan de *huwelijksakten* vooraan: naast de gewone inlichtingen over bruid en bruidegom, hun respectieve ouders (met eventueel plaats en datum van overlijden) en de vier getuigen, werden alle documenten die voorgelegd werden uitdrukkelijk vermeld (uittreksels uit de geboorteakten en, eventueel, de overlijdensakten van de ouders en van de vorige partner(s), later ook het militie-getuigenschrift van de bruidegom, en gebeurlijk bewijzen van behoeftigheid). Van de nog in leven zijnde 'voorkinderen' werden de naam, plaats en datum van geboorte opgetekend. Indien een huwelijkscontract werd afgesloten vermeldde men de naam van de notaris en de plaats en datum van de registratie.

Zie verder Roelstraete, 1998, 187-204.

4.4.3. Gebruik van de bron

De parochieregisters en later de akten van de burgerlijke stand zijn de aangewezen bron voor de studie van de *natuurlijke demografische beweging*. Worden de jaarlijkse gegevens omgezet in verhoudingen tot de totale bevolking (per duizend of promille), dan spreken we van de coëfficiënten van nataliteit, nuptialiteit en mortaliteit.

Demografische gegevens voor de gemeente Rijkevorsel, 1901-1910 (promille per jaar)

nuptialiteit	7,2 ‰	berekend migratie saldo	-2,4 ‰
nataliteit	+41,2 ‰	migratieregisters	
mortaliteit	-14,8 ‰	immigratie	+64,0 ‰
natuurlijk saldo	+26,4 ‰	migratieregisters emigratie	-65,5 ‰
totale bevolkingssaldo	+24,0 ‰	geteld migratie saldo	-1,5 ‰

De inlichtingen in voorgaande demografische bronnen lenen zich tevens voor een meer intensieve verwerking binnen de methode van de *gezinsreconstructie*, welke diepgaander analyses mogelijk maakt van de nuptialiteit, de fertiliteit, de nataliteit en de mortaliteit. De methode werd uitgewerkt gesteld door de Franse demograaf L. Henry. De verwerkingwijze van de 'vital statistics' bleek uiterst geschikt te zijn voor plattelandsdorpen tijdens het Ancien Regime omdat de geografische mobiliteit nog beperkt bleef. Onder leiding van Chris Vandenbroeke werden aan de Universiteit Gent heel wat monografieën van Vlaamse dorpen uitgewerkt (Vandenbroeke, 1994; Hectors, 1979). Een bewerking voor de 19de en de 20ste eeuw stelt een aantal praktische en inhoudelijke problemen. De eerste vloeien voort uit de sterke bevolkingsaanwas tijdens de vorige twee eeuwen. Het aantal te verwerken akten per jaar loopt immers op tot vele honderden, terwijl ook de informatie heel wat uitgebreider wordt. Het tweede bezwaar is fundamenteeler. De waarde van de analyse volgens de methode-Henry is afhankelijk van het aantal gezinnen waarvan de volledige levensloop kan worden gereconstrueerd. Na 1800 neemt de groep huishoudens die midden de procreatieperiode in- en uitwijkt, en die dus voor het onderzoek niet bruikbaar is, sterk toe. Niettemin wordt zij gekenmerkt door specifieke demografische gedragspatronen. Met andere woorden, met de toenemende mobiliteit doet het onderzoek uitspraken over een steeds kleiner, en steeds minder representatief deel van van de plaatselijke bevolking.

De akten van de burgerlijke stand zijn onontbeerlijk voor het *biografisch onderzoek*. Zij kunnen ook worden gebruikt in de studie van een sociale groep (een 'collectieve biografie'), het onderzoek naar de levensloop van gezinnen of leeftijdsgroepen (cohorten). Een aantal historici verwerkten de gegevens in de huwelijksakten in het onderzoek naar de *geografische en sociale homogamie* (Vermeulen, 1985; Dhaene, 1986; Van de Putte en Matthijs, 2001). Ook hier moet gewaarschuwd worden tegen het kritiekloos overnemen van de professionele gegevens uit de akten. Ten eerste hebben de beroepsopgaven in de huwelijksakten op zichzelf geen sociale betekenis. Alleen controle en nadere precisering met informatie uit andere bronnen kan zekerheid geven. Bovendien is zeker in een 19de-eeuwse plattelandsgemeenschap het

opgegeven beroep een vaag en onvolledig gegeven. In zeer vele gevallen worden we ingelicht over slechts een deel van het inkomen (zie ook 5.1.).

4.5. Bronnen voor de reconstructie van het jaarlijks bevolkingsverloop

Er moet een onderscheid gemaakt worden tussen getelde en berekende bevolkingscijfers. De resultaten van *tellingen* zijn uiteraard het betrouwbaarst, maar zijn slechts ter beschikking met een minimum interval van tien jaar. De andere gegevens zijn het resultaat van *berekeningen*. Door aan het bevolkingscijfer van het vorige jaar a) de geboorten en de inwijkelingen toe te voegen en b) de overlijdens en uitwijkelingen af te trekken, krijgt de administratie een nieuw en verbeterd bevolkingstotaal. Doordat er vooral in de (e)migratiecijfers steeds een foutenmarge zit, kan het berekende cijfers na een aantal jaren sterk afwijken van het reële bevolkingscijfer. Met een nieuwe telling krijgen we dan een *telcorrectie*, meestal naar beneden toe. Bij een interpretatie van de curve van jaarlijkse bevolkingscijfers moet met die correcties op de teljaren rekening gehouden worden.

4.5.1. *Overzichten met de jaarlijkse gegevens* van geboorten, huwelijken, overlijdens, in- en uitredes, en van de *berekende* bevolkingscijfers kunnen teruggevonden worden bij de levende administratie (de bevolkingsdienst van de gemeente), ofwel in het gemeentearchief (eventueel een apart fonds 'bevolkingsstatistieken' of in de jaarverslagen van het college van burgemeester en schepenen (vanaf 1836)).

Ook het Nationaal Instituut voor de Statistiek hield die inlichtingen bij onder de naam *Mouvement de la population et de l'état civil*. De jaarlijkse gemeentelijke statistieken zijn een goudmijn voor het lokale demografische onderzoek. De jaren 1841 tot 1850 zijn terug te vinden in de publicatie *Population. Mouvement de l'état civil, 1841-1850*, Brussel, 1843-1851.

De gegevens vanaf 1851 (tot 1976) zijn op te zoeken in de originele registers, bewaard door het Algemeen Rijksarchief te Brussel.¹⁶

Vanaf 1841 worden jaarlijks en per gemeente de volgende gegevens opgenomen: aantal geboorten, doodgeborenen, tweelingen, overlijdens, huwelijken, echtscheidingen, veranderingen van woonplaats, aantal miliciens en totaal bevolkingsaantal, telkens met een onderscheid tussen mannen en vrouwen. Bij de geboorten wordt een onderscheid gemaakt tussen wettige en onwettige kinderen, de overledenen worden opgedeeld in kinderen, ongehuwden, gehuwden en weduwnaars/weduwen.

In 1867 wordt een apart register ingevoerd voor 'Etat civil' (geboorten, overlijdens, huwelijken en echtscheidingen) en 'Population' (met de nadruk op de schommelingen in de bevolkingsaantallen door migratie, geboorten en overlijdens). In 1886 komt er een aanzienlijke uitbreiding van het aantal tabellen. De gegevens over de burgerlijke stand worden aangevuld met gemeentelijke data over immigratie en emigratie (volgens land van herkomst/bestemming en volgens beroep), een overzicht per maand van huwelijken, geboorten en overlijdens, gegevens over de leeftijd bij overlijden, een bijzondere statistiek van de gewelddadige overlijdens en van de zelfmoorden en een tabel met de doodsoorzaken (er worden een hele reeks ziektes onderscheiden, gerelateerd aan de leeftijd en het geslacht van de overledene).

¹⁶ Voorlopig enkel te raadplegen na afspraak.

Vanaf 1930 wordt er een tabel toegevoegd over echtscheidingen (gerangschikt volgens de duur van het huwelijk), vanaf 1934 vinden we inlichtingen over de binnenlandse immigratie.

Na de Tweede Wereldoorlog worden vooral de tabellen van immigratie en emigratie aanzienlijk uitgebreid. In de tabellen van de *Mouvement* wordt het onderscheid tussen buitenlandse immigratie en buitenlandse emigratie en tussen binnenlandse immigratie en binnenlandse emigratie gesystematiseerd. Personen die in het buitenland geboren of overleden zijn en die tot de 'werkelijke bevolking' van de gemeente behoren, worden apart geregistreerd in de gemeente. De omvang van de data per jaar neemt hierna geleidelijk af. Vanaf 1954 worden de gegevens over doodsoorzaken en over leeftijd en geboortjaar van de overledenen enkel nog opgenomen op het niveau van de groepen van gemeente per arrondissement en voor gemeenten met meer dan 10.000 inwoners. De reeks in het Algemeen Rijksarchief sluit af in 1976.

4.5.2. Andere bronnen:

- 18de eeuw: zie Vandenbroeke 1994 (bijvoorbeeld de communicantencijfers, wat overeenkomt met 65 tot 75% van de totale bevolking).
- Franse en Nederlandse periode: diverse fondsen van het provinciaal archief, met speciale aandacht voor de hoger beschreven tellingen (4.1.). Herhaald moet worden dat heel wat gegevens uit die periode met een kritisch oog moeten bekeken worden. Ook de militiedossiers van de arrondissementscommissaris kunnen behulpzaam zijn. Sedert de Franse periode vormen de aangelegenheden met betrekking tot de militie één van de hoofdbekommernissen van de instelling. In vele gevallen worden in die dossiers gemeentelijke bevolkingscijfers vermeld. Zie: Cosemans, 1963 en Vrielinck, 2000.
Tevens bekend zijn de *Tables de population, 1815 à 1825. Première publication statistique du Royaume des Pays-Bas*, 1827. De gemeentelijke cijfers werden tot nu toe niet teruggevonden (Vrielinck, 2000, 2064).

- 31/12/1829 (ook wel de telling van (1/1)1830 genoemd):

A. QUETELET en E. SMITS, *Recherches sur la reproduction et la mortalité de l'homme aux différents âges et sur la population de la Belgique*, Brussel, 1832.

- 31/12/1831-1840:

Population. Relevé décennal, 1831-1840. Mouvement de l'état civil de 1840, Brussel, 1842.

Berekende bevolkingscijfers, steunend op de resultaten van de telling van 1830 en op het jaarlijks saldo van de natuurlijke en migratorische beweging.

- 31/12/1841-1850:

Population. Mouvement de l'état civil, 1841-1850, Brussel, 1843-1851.

De jaarlijks uitgegeven statistiek is uitvoeriger en rijker aan informatie dan zijn voorganger, met ondermeer inlichtingen over de in- en uitwijking.

- 31/12/1851-1867:

Documents statistiques. Tome I (1851)-Tome XIII (1869), Brussel, 1857-1869.
Jaarlijkse bevolkingscijfers.

- 31/12/1869- :

Annuaire statistique de la Belgique. Tome 1 (1870)- ...; Statistisch Jaarboek..., Brussel, 1870- :

Jaarlijks bevolkingscijfers. Zie ook *Relevé officiel du chiffre de la population du Royaume par province, par arrondissement administratif et par commune* (jaarlijks gepubliceerd in het staatsblad).

- Op de teljaren worden de gegevens overgenomen uit de (uitgegeven) volkstellingen.

Voor een overzicht van de gemeentelijke bevolkingscijfers volgens de algemene tellingen vanaf het jaar VIII (1800) tot 1961 zie: Vrielinck, 2000 (volume 3, met bijgevoegd een volledige opsomming van de wijzigingen aan het grondgebied van de gemeenten tijdens die periode).

5. Arbeid en economie

5.1. Beroepentellingen

Het thema arbeid en economie is erg breed. De lokale invalshoek houdt rekening met zowel de maatschappelijke organisatie in het dorp, de wijk, de regio, als met de invloed van structurele economische verschuivingen op die gemeenschappen.

Twee invalshoeken zijn belangrijk. Ten eerste is er de economische structuur, de organisatie van de landbouw-, nijverheids-, handels- en dienstensectoren. Over hoeveel bedrijven gaat het? Waar bevinden zij zich? Wat is hun productie en omzet? Daarnaast wordt er veel aandacht besteed aan de werking van de lokale en regionale arbeidsmarkt. Welke arbeid wordt er verricht? Hoe is die arbeid verdeeld over mannen, vrouwen, kinderen, gezinnen? Waar werkt men, hoe lang, en hoeveel verdient men?

In dit deel bespreek ik enkele bronnen die ons inlichten over landbouw, handel en nijverheid.

Een eerste oriëntatie van de economische activiteit gebeurt echter lang niet altijd via de 'economische' bronnen, maar via het tellen en catalogiseren van beroepen in (meestal) de bevolkingslijsten. Die interpretatie van beroepen is een riskante karwei, en kan maar worden uitgevoerd mits een duidelijke vraagstelling (wat wil ik weten?) en een goede contextualisering (hoe kwam de bron tot stand? wat vertellen ons tijd en plaats?). Dan nog blijven vele vragen open. Voor een aantal kritische bedenkingen zie De Belder, 1976; Gubin en Van Neck, 1981; Vanhaute, 1999. Enkele algemene bedenkingen zijn:

- a) De indeling van de professionele gegevens wordt bemoeilijkt door het ontbreken van duidelijke criteria voor een sectorale (economische sectoren) of een sociale (patroon/zelfstandige/arbeider) indeling. Hier is een inzicht in de context essentieel: een gedegen kennis van de lokale en regionale economische structuur en arbeidsmarkt. Zonder die kennis is het catalogiseren van beroepen vaak nattevingerwerk.
- b) Vele personen op actieve leeftijd kregen geen beroep; zij met een beroep kregen meestal maar één vermelding. Een enkelvoudige beroepentelling geeft ons geen beeld van de totale economische activiteit, en zeker niet van alle inkomensmogelijkheden. De individuele professionele data lenen zich het best tot een reconstructie van sociale verhoudingen, mits zij worden getoetst aan andere nominatieve bronnen en aan de lokale context.
- c) De telcriteria wijzigen voortdurend, ook die aangaande de opname van beroepen. Pas laat in de 19de eeuw worden min of meer ondubbelzinnige regels uitgevaardigd, o.a. inzake het verschil tussen hoofd- en bijberoep en tussen patroon en arbeider. Een vergelijking van geaggregeerde gegevens doorheen de tijd wordt zo erg moeilijk.
- d) De registratie van de beroepsbevolking gebeurde op basis van de woonplaats en niet van de werkplaats. De (steeds belangrijker wordende) pendelarbeid blijft zo uit het zicht.

Niettemin blijven beroepen een informatiebron van de eerste rang, ofwel op individueel niveau, ofwel ter identificatie van een groep, ofwel ter duiding van een lokale gemeenschap. Het onderscheiden van beroepsgroepen kan niet gebeuren aan de hand van strikte, vooraf opgestelde criteria. Elke ordening moet bijgevolg 'ad hoc' worden opgemaakt en apart worden verantwoord. Een in mijn ogen zinvol orde-

ningsprincipe is het statuut van de verrichte arbeid. Een voorbeeld van beroepsgroepen vindt men hieronder. Er moet herhaald worden dat eender welke categorisering nieuwe vragen oproept. Het is bijgevolg een absolute noodzaak dat telkens de keuze van ordening, in relatie tot de bron en de vraagstelling, belicht wordt.

Professionele groepen volgens arbeidsstatuut

1. zelfstandige arbeid
 - 1.1. zelfstandige landbouwers
 - 1.2. vrije beroepen
 - 1.3. handelaars
 - 1.4. ambachslui
2. loonarbeid
 - 2.1. in de landbouw (dienstpersoneel, dagloners)
 - 2.2. in de ambachtelijke nijverheid ('gasten')
 - 2.3. in de fabrieksnijverheid ('arbeiders')
 - 2.4. bedienden
 - 2.5. dienstpersoneel thuis
3. niet-arbeidsinkomen
zoals renteniers, particulieren (bijzonderen)...
4. geen officieel (geregistreerd) beroep
'zonder beroep', huisvrouw, student, bedelaar...

De 'koninginnebron' voor de nominatieve, individuele beroepsopgave en voor een beroepenstatistiek op het niveau van de gemeente is het bevolkingsregister. In theorie diende immers voor elke inwoner opgegeven te worden wat de belangrijkste beroepsactiviteit was. De registratie van die beroepsgegevens is echter één van de zwakste elementen van de bevolkingsregisters. Op zijn best geven de registers maar een partieel beeld van de economische activiteit van een persoon, van een gezin of in een gemeente. Ten eerste krijgen lang niet alle 'actieve' personen een beroepsaanduiding. Vrouwen en kinderen verdwijnen zo dikwijls uit het beeld. Ten tweede loopt de registratie vaak achter op de realiteit. De vermelding geldt in principe alleen voor het moment van de opgave, terwijl de registers tien jaar mee moesten gaan. Wijzigingen in een beroep werden meestal pas tien jaar later, bij een nieuwe inschrijving, genoteerd. Ten derde blijven vele beroepsvermeldingen erg vaag. Het is vaak onduidelijk of iemand zelfstandige is of in loondienst. Niet alle professionele activiteiten werden opgetekend, alleen de belangrijkste. De mate waarin verschillende activiteiten werden gecombineerd kan niet afgeleid worden uit de registers. Tevens verliezen we de dynamische manier waarop de activiteiten werden uitgeoefend uit het oog. Het telmoment (zomer of winter) speelt hier een grote rol. Seizoenarbeid en andere tijdelijke bezigheden zoals huisnijverheid worden zo vaak niet of ondergeregistreerd.

Een controlemiddel is de getelde activiteitsgraad te vergelijken met de potentiële. We gaan ervan uit dat iederen tussen 15 en 65 jaar voltijs actief is, grosso modo 60

à 65% van de bevolking. De getelde activiteit is vaak heel wat lager, 30 tot 40%. De betekenis dat we zo de helft van de actieven uit het oog verliezen. De waarde van die gegevens is bijgevolg erg gering. Zij zijn maar bruikbaar wanneer ze gecombineerd worden met andere geïndividualiseerde informatie.

Beroepentellingen vinden we terug in tal van lokale en regionale studies. Voorbeelden zijn: Coppejans-Desmet, 1977; Gobyn, 1980; Leenders, 1983; Goossens, 1984; Vanhaute, 1990. Een kritische studie met aandacht voor het genderperspectief is Heyrman, 2001.

5.2. Landbouw

Het onderzoek naar de agrarische arbeid en naar het agrarisch bedrijf kan maar vorm krijgen door het bijeenbrengen van kwantitatief en kwalitatief materiaal uit het rijke aanbod van tellingen en monografieën. Ook ditmaal maak ik een onderscheid tussen gegevens op gemeentelijke schaal (veelal uit gepubliceerde bronnen) en inlichtingen uitgesplitst per huishouden. Voor dit laatste doen we een beroep op de provinciale en lokale archiefdepots, waarin fiches of verwerkingslijsten kunnen worden bewaard met informatie op naam van het gezinshoofd over bedrijfsoppervlakte, grondgebruik, verhouding pacht-eigendom, veestapel, opbrengsten, aantal actieven enz. Omdat die inlichtingen kunnen gecombineerd worden met andere nominatim opgestelde bronnen zijn zij het meest waardevol. De bewaring van dit originele bronnenmateriaal is veelal zeer slordig gebeurd, waardoor vaak teruggevallen moet worden op de totalen voor de gemeente.

Naast het onontbeerlijk cijfermateriaal biedt de kwalitatieve invalshoek heel wat mogelijkheden. Enkele aspecten worden in het laatste deel van dit hoofdstuk aange- raakt.

Belangrijk is de totale landbouwsector in het blikveld te krijgen. Die is heel wat ruimer dan de groep van zelfstandige boeren. Tot de twintigste eeuw beschikte nage- noeg ieder plattelandsgezin over een -vaak minimaal- agrarisch inkomen.

5.2.1. Graan- en veetellingen uit de 18de eeuw

Vóór 1800 kunnen we gebruik maken van een divers aanbod van graan- en veetel- lingen, meestal opgesteld met fiscale doeleinden. Slechts vanaf de Franse en Nederlandse tijd kunnen inlichtingen teruggevonden worden die de gehele agrari- sche activiteit omvatten (areaal, gewassen, veeteelt, productie en productiviteit).

Bijgevolg noopt de verwerking van die gegevens tot grote voorzichtigheid: wat is de volledige productieve oppervlakte (akkerland en weiland, verhouding tot de totale oppervlakte; oppervlaktegegevens van onbebouwde gronden zijn vaak onbetrouw- baar), worden alle teelten geteld (inclusief de naoogsten), wordt in de veestapel ook het jonge vee begrepen enz.? Nuttige vergelijkingen krijgen we indien de gegevens geplaatst worden tegenover het inwonertal (areaal en vee per inwoner) of tot het landbouwareaal (vee per hectare).

Achttiende-eeuwse tellingen betreffende het graan- en veebezit worden veelvuldig bewaard. De lijsten werden opgesteld op naam van het huishoudhoofd en komen dus in aanmerking voor het aanvullen van gezinsfiches. In de meeste gevallen waren de inlichtingen bestemd voor de belastingaanslag of voor het verzamelen van opgeëiste goederen (oorlogsomstandigheden). Bijgevolg moet met mogelijke fraude en onder-

schattingen rekening gehouden worden. Voor graantellingen is de volgende controle mogelijk: verhouding van de getelde voorraad tot de benodigde voorraad van broodgranen tot de volgende oogst (aantal dagen, vermenigvuldigd met het product van het inwonersaantal met de dagelijkse gemiddelde broodgraanbehoefte, op het einde van de 18de eeuw ongeveer 0,5 kg per persoon). Vooral bekend zijn de voorraadtellingen van 1794-95, die door veelvuldige fraude echter veel van hun waarde verliezen. Daarenboven zijn er grote schommelingen in de inhoudsmaten. Zie hiervoor Vandewalle, 1984 en document 2 van de dossiers van kadastrale expertise (zie verder). Veetellingen (steeds het hoornvee, soms ook schapen en paarden) vóór 1790 registreren vaak alleen de dieren ouder dan 1 jaar (belastbaar vee); zij maken 70 à 75% van het totale veebestand uit.

In enkele studies wordt dieper op die bronnen ingegaan en kunnen voorbeelden van verwerking teruggevonden worden: algemeen: Dejongh, 1999; Vlaanderen: Lamarcq, 1982; Brabant: Vanhaute, 1992.

De 18de-eeuwse fiscale of kadastrale rollen kunnen de onderzoeker ook inlichten over de landbouwbedrijven en de bedrijfsoppervlakte. Zie ook hier Dejongh, 1999.

5.2.2. Franse en Nederlandse tijd

Vele onuitgegeven en verspreid bewaarde archiefbronnen uit die periode bevatten inlichtingen over productie (oogsten), productiviteit, veebestand e.d.m. Voor de Franse tijd wijzen we op oogstverslagen en oogststatistieken, vooral voor de jaren 1812-1815. Voor een bespreking van die fondsen raadplege men Vanderpijpen, 1970 en Goossens, 1993.¹⁷ Een lokaal overzicht is Martens, 1990.

Bekend voor de tijd van het Verenigd Koninkrijk zijn de tellingen van 1816 en 1826, bewaard in de provinciale fondsen, welke per gemeente een opsomming geven van de belangrijkste agrarische grootheden.

Een aparte en meer uitvoerige vermelding verdienen de *documenten of dossiers van de kadastrale expertise*, met per gemeente een bijzonder rijk aanbod van gegevens over landbouwoppervlakte, vruchtopvolging, opbrengsten, yield-ratio's (verhouding opbrengst-zaaigoed), arbeidsinbreng, bemesting enz.

De voorbereiding van het modern kadaster (zie hoofdstuk 6.1.2.) sleepte zeer lang aan. Per gemeente moest immers een uitvoerig dossier aangelegd worden Al die voorbereidende stukken vormen het expertiseverslag. In de archieven dragen ze vaak de misleidende titel van het eerste document van het dossier, 'Proces-verbaal der grensbepaling van de gemeente'. Niet voor alle gemeenten bleef het expertisedossier bewaard. Ook zijn niet alle bewaarde verslagen volledig. De datering loopt sterk uiteen. Sommige dossiers beginnen in het jaar XII (1807), andere eerst tussen de jaren 1815-1820. Enkele expertises waren al beëindigd in 1809, andere pas omstreeks 1825. De dossiers van de kadastrale expertise zijn een uitzonderlijke bron. Een volledig dossier bevat twaalf documenten.

Doc. 1. *Proces-verbaal der grensbepaling van de gemeente* (Procès-verbal de délimitation de la commune).

Beschrijving van de gemeentegrenzen, schetsen, een lijst met de meetresultaten, beschrijving van de wijkgrenzen en van de wijken.

¹⁷ Voor een algemene benadering van de Napoleontische statistiek zie Vire, 1981, 13-43.

Doc. 2. *De vergelijkende tafel der oude en nieuwe maten* (Tableau comparatif des mesures anciennes et nouvelles).

De omrekening van de plaatselijke oude maten in de nieuwe metrieke maten.

Doc. 3. *Tarif van den prijs der waren* (Tarif du prix des grains et autres denrées).

De marktprijzen van de voornaamste ter plaatse verkochte landbouwproducten op de dichtst bijgelegen markt en dit voor een periode van 15 jaar.

Doc. 5. *Tableau van classificatie* (Tableau de classification des propriétés foncières).

Dit is het belangrijkste document uit het dossier. Het bevat alle inlichtingen die bij de berekening van het kadastraal inkomen werden gebruikt. De elementen voor de berekening hebben te maken met de kwaliteit van de grond, de gebruikte technieken, de opbrengst per eenheid zaaigoed en de productieonkosten. We vinden informatie over:

1) de verdeling van het bouwland in kwaliteitsklassen.

2) het teeltplan of de jaarlijkse vruchtwisseling per grondklasse. De expert van het kadaster stelde na raadpleging van de landbouwers een algemeen schema op. De gemeentelijke schema's zijn zeer verscheiden.

3) de yield ratio's of de opbrengstfactoren per gewas en per klasse (verhouding tussen bruto-productie en zaai- of plantgoed per hectare).

4) de bruto-opbrengst van ieder gewas per ha. in hl. en fr.

5) de totale opbrengst per grondklasse. Dit werd berekend door aan te nemen dat de vruchtwisseling jaarlijks volledig werd toegepast. Aan de hand van de samenvattingen per klasse van grond kan vervolgens de totale jaarlijkse opbrengst van het bouwland berekend worden. Door dit te delen door de bezaaide of beplante oppervlakte krijgt men gegevens over de gemiddelde opbrengsten per hectare.

6) de productiekosten per gewas op de gronden van eerste klasse. De verhouding opbrengst-onkosten, berekend voor de beste gronden, werd toegepast op de andere kwaliteitsklassen.

Per gewas werd in rekening gebracht:

- de aard, de hoeveelheid en de kostprijs van de mest en de kosten voor het vervoer en het verspreiden van de mest;

- het aantal ploeg- en egbeurten en de kostprijs;

- de kosten voor zaaigraan en het aantal dagen arbeid voor zaaien en de kostprijs;

- het aantal dagen arbeid voor het wieden en de kostprijs;

- het aantal dagen arbeid voor het pikken en binden, de kostprijs ervan en die van het vervoer van de oogst;

- het aantal dagen arbeid voor het dorsen en het wannen en de kostprijs.

Het eindresultaat van voorgaande, tot in detail opgetekende bewerkingen is het kadastraal inkomen per hectare voor alle grondsoorten en per klasse.

Doc. 7. *Provisioneel tarif* (Tarif du produit net des différents natures de propriétés, distribuées par classes, d'après les évaluations et toutes déductions faites).

Document 7 is een samenvatting van het resultaat van bundel 5 en bevat het voorlopig berekend kadastraal inkomen.

De Nederlandse reeks:

- Provinciale depots van het Rijksarchief: Brabant, Oost-Vlaanderen, Namen, Luik, Luxemburg;
- Gewestelijke bewaring van het kadaster: Antwerpen, Limburg;
- Niet teruggevonden: West-Vlaanderen, Henegouwen.

De belangrijkste literatuur voor de bespreking van de bron is: Hannes, 1973; Hannes en Vanderpijpen, 1973; Vanderpijpen, 1970 en 1983; Kint, 1989; Goossens, 1993. Over de bewaring van de documenten zie ook: Verhulst, 1954 en Vanderpijpen, 1983 (Oost-Vlaanderen); Hannes, 1967 (Antwerpen). Een aantal gemeentelijke dossiers is gepubliceerd in: Hannes, 1973; Hannes, 1994; Goossens en Dejongh, 1997. Een verwerking is: Goossens, 1993. Lokale studies zijn bijvoorbeeld: Van Gestel-Destombes, 1979; Ockeleij, 1984; Vanhaute, 1990.

In 1834 werden de optellingen van het oorspronkelijk kadaster gebundeld, wat resulteerde in de eerste gepubliceerde landbouwstatistiek: *Statistique Territoriale du Royaume de Belgique*, Brussel, 1839. De provincies Limburg en Luxemburg werden opgenomen in een tweede uitave, 1853. Voor de eerste maal hebben we de beschikking over betrouwbare oppervlaktegegevens voor alle toenmalige gemeenten (de totalen zijn opgenomen in Vrielinck, 2000). Daarnaast vinden we er de indeling van de *kadastrale oppervlakte* naar bestemming van de grond (zaailand, weiland, bos, waters, onbebouwd,...). Er wordt tevens een verdeling gemaakt van de bebouwde eigendommen. De toestand weerspiegelt die van omstreeks 1830, wanneer de definitieve kadastrale opmetingen werden afgerond.

5.2.3. De landbouwtellingen van 1846 en later

Gelijktijdig met de volkstelling werd een eerste alomvattende landbouwtelling georganiseerd. Tevens werd ze uitgetest in Sint-Jans-Molenbeek. Geen enkele staat beschikte in 1850 over zulk een volledige documentatie over de landbouw als België.

De oorspronkelijke telfiches of verwerkingslijsten worden slechts in weinige gevallen teruggevonden. Dit is te betreuren omdat zij van uitzonderlijk belang kunnen zijn voor het verdelen van de gegevens over de huishoudens (bedrijven, bezit/pacht, akkerbouw, veestapel, arbeidskrachten enz.). Voor een voorbeeld van verwerking van dergelijk informatie op het niveau van het huishouden: Thoen en Vanhaute, 2000.

Voor samenvattende gegevens op lokaal niveau maken we gebruik van de gepubliceerde resultaten: *Agriculture. Recensement général. 15 octobre 1846*, Brussel, 1850. De landbouwstatistiek van 1846 is zeer rijk aan gegevens: vier banden met een ruime inleiding, de uitkomsten per gemeente en samenvattingen per administratief arrondissement, per provincie en voor het Rijk. De landbouwtelling van 1846 wordt kritisch bekeken in Kint, 1989; Goossens, 1993; Dejongh, 1999. Voor latere landbouwtellingen: *De algemene tellingen*, 1947; De Brabander, 1984; Blomme, 1992. Een vergelijking van de uitkomsten van 1846 met die uit vroegere en latere tellingen is niet altijd eenvoudig. Ik wijs op drie aspecten:

a) Inzake de bedrijfsoppervlakte op gemeentelijke schaal onderscheiden we twee telcriteria. In 1846 en 1856 ging men uit van de *bedrijfszetel* als teleenheid, en dit in

Doc. 8. *Toepassing van het provisioneel tarief op de in de huurcelen begrepen eigendommen* (Application du tarif provisoire aux propriétés comprises dans le baux).

Het berekende kadastraal inkomen werd met de pacht prijs (geld, natura, belastingen en diensten samen) vergeleken.

Doc. 9. *Definitief tarief* (Tarif définitif).

Het eventueel verschil gaf aanleiding tot aanpassing. Definitief was het tarief echter nog niet, wat blijkt uit een vergelijking met het 'Oorspronkelijk aanwijzende tableau' (Tableau indicatif primitif) van 1834.

Doc. 10. *Procès-verbaal van taxatie* (Procès-verbal d'évaluation du revenu imposable).

Overzicht van de tot dan toe uitgevoerde bewerkingen. Het document is belangrijk voor de datering van de vorige stukken.

Doc. 11. *Algemene recapitulatie van den inhoud en der belastbare inkomsten* (Récapitulation de la contenance et des revenus imposables).

Hierin worden oppervlakte en kadastraal inkomen van gronden en gebouwen per klasse samengevat. Ook de niet-belastbare onroerende goederen worden opgesomd, zodat men een overzichtelijk beeld bekomt van de oppervlakte, de waarde en de samenstelling naar de aard en de kwaliteit van de grond.

Doc. 12. *Vergelijkende staat van de oude en nieuwe verpondingslijsten* (Tableau comparatif de la contenance et des évaluations de l'ancienne et de la nouvelle matrice du rôle).

Hierin wordt het laatste betaalde contingent der grondbelasting vergeleken met het nu definitief gekende kadastraal inkomen. Bovendien wordt er berekend welk percentage van het inkomen door de grondbelasting werd opgeëist.

Twee types van dossiers kunnen worden teruggevonden. De oudste en de meest informatieve dateren van de Franse en vroeg-Nederlandse tijd (1807-1825). Omdat de oorspronkelijke inlichtingen door de trage voortgang van de schattingsoperaties veel van hun waarde verloren (inzonderheid de pacht- en de marktprijzen) werden vanaf 1826 nieuwe dossiers opgesteld, die echter niet alle documenten bevatten en die veel eenvormiger van aard zijn. Zo werd document 5 (berekening van het kadastraal inkomen) nog maar voor enkele dorpen uitgewerkt, en vervolgens toegepast op alle naburige gemeenten. Na de Belgische onafhankelijkheid werd dit voorbereidend werk verdergezet, en voor zeven van de negen provincies (Limburg en Luxemburg werden later voltooid) in 1834 afgerond. De documenten worden - indien aanwezig - bewaard per provincie.

De Franse reeks:

- Provinciale depots van het Rijksarchief: Brabant, Luxemburg, Namen;
- Gewestelijk bewaring van het kadaster: Antwerpen, Limburg, Oost-Vlaanderen;
- Niet teruggevonden: West-Vlaanderen, Luik, Henegouwen.

tegenstelling tot de *Statistique Territoriale* van 1834 en tot de latere landbouwtellingen. Dit impliceert dat percelen die buiten de grenzen van de gemeente gelegen waren, maar bij een landbouwbedrijf van de gemeente behoorden, ook in de optelling opgenomen werden. Omgekeerd werden gronden, bewerkt door buitendorpse boeren, niet meegeteld. Tevens werden heel wat gronden uitgesloten (welke niet werden 'geëxploiteerd'): vijvers, moerassen, waterlopen, wegen, ...

Die criteria golden eveneens voor de telling van 1856, maar de publicatie deelt geen gegevens mee per gemeente. Vanaf 1866 wordt een telsysteem aangenomen dat nauwe verwantschap vertoonde met het kadaster. Al de percelen die binnen de gemeentegrenzen gelegen waren werden in rekening gebracht, ongeacht de bedrijfszetel waartoe ze behoorden. Dit verklaart voor een aantal gemeenten het verschil tussen de totale uitgebate oppervlakte van 1846 en die van 1866.

Een vergelijking tussen de landbouwtelling van 1846 en de *Statistique Territoriale* van 1834 wordt gemaakt in Kint, 1989 en Goossens, 1993. Hier speelt ook een afwijking mee in het object van de telling. Terwijl in de landbouwtellingen de werkelijk benutte oppervlakte wordt weergegeven, telt de *Statistique Territoriale* de totale omvang van de percelen samen, dus met inbegrip van omheiningen en grachten.

b) De telling van 1846 stelt tevens het probleem van het aantal dagloners in de landbouw. We worden immers alleen ingelicht over het aantal dagen in dagloon gewerkt door mannen en vrouwen. Dit is een bruikbaar economisch, maar een onbruikbaar sociaal gegeven. Want hoe moet die inlichting geïnterpreteerd worden? Wat was de werkelijke omvang van die sociale groep in 1846? Wat was de betekenis ervan in de totaliteit van de dorpsbevolking? Een aantal auteurs heeft zich gebogen over de omzetting van dagen in dagloon in aantal arbeiders. Wanneer een vergelijking kan worden gemaakt tussen beroepentelling (op voorwaarde dat zij representatief is, d.w.z. dat ze 60 à 65% van de bevolking omvat) en landbouwtelling verkrijgt men een verhouding van 60 tot 90 dagen per dagloner. Alleszins kan niet van een voltijdse bezigheid (300 dagen per dagloner) uitgegaan worden. Daarnaast is er het probleem van een mogelijke dubbeltelling. De landbouwtelling vermeldt ook het aantal agrarisch actieven ('occupés habituellement aux travaux agricoles') met alle gezinsleden ouder dan 12 jaar en het aantal meiden en knechten. Enkele microstudies wijzen uit dat de daglonersgroep niet in die groep is inbegrepen. Niettemin moet voor de berekening van de totale landbouwbevolking de telling per gemeente bekeken en geëvalueerd worden. Zie ook de bijdrage van Klep, 1976.

c) Dank zij de landbouwtellingen kunnen we een reconstructie maken van de bedrijfs- of exploitatiestructuur. We vinden een optelling van alle 'bedrijven', hoe klein ook (ook 'hoven' van enkele aren groot werden als een exploitatie beschouwd), verdeeld volgens oppervlakte en volgens bedrijfsstatuut (vier onderverdelingen: volledig in pacht, meer dan de helft in pacht, meer dan de helft in eigendom, volledig in eigendom). De gegevens betreffende de uitgestrektheid van de bedrijven omvatten in al de tellingen alle geëxploiteerde gronden, zowel binnen als buiten de gemeente. Voor een vergelijking in de tijd moeten we terugvallen op de gepubliceerde landbouwtellingen van 1846 en 1895. In de statistieken van 1866 en 1880 zijn te veel fouten geslopen, waardoor het aantal exploitaties ruim werd overschat, en in 1910 werd geen optelling van de bedrijven gemaakt. Het meest indicatief is de vergelijking tussen bedrijven en huishoudens (volgens de volkstellingen), wat de

volgende berekeningen mogelijk maakt: aantal huishoudens zonder een exploitatie (zonder een hof), aantal huishoudens met een leefbaar bedrijf (vanaf een minimum-grens van 2 hectare) enz. Zie hier Vanhaute, 1993.

De gepubliceerde resultaten van de landbouwtellingen zijn een belangrijke bron voor de lokale geschiedenis. Zo vinden we in de boekdelen van 1846 per gemeente, per arrondissement, per provincie en voor het rijk:

- de landbouwbevolking (agrarische bevolking en familieleden ouder dan 12 jaar, meiden en knechten, dagloonarbeid in dagen)
- bedrijfsstructuur volgens de uitgestrektheid en exploitatiestatuu (eigenaar/huurder)
- uitgestrektheid en opbrengst van elk gewas in 1846 en in een 'normaal jaar'
- naoogsten
- veestapel
- vruchtopvolging
- zaai- of plantgoed per hectare
- verkoop- en pachtprizen van de landbouwgronden in 1830, 1835, 1840 en 1846

De opeenvolgende data van de officiële landbouwtellingen, en aantal gepubliceerde delen, zijn:

1846 (4 delen), 1856 (1 deel), 1866 (1 deel), 1880 (1 deel), 1895 (4 delen), 1910 (4 delen), 1929 (1 deel), 1950 (6 delen algemene uitkomsten, 9 delen uitkomsten per gemeente), 1959 (8 delen), 1970 (10 delen), 1980 (1 deel).

De onderstaande tabel vat de belangrijkste inlichtingen in de gepubliceerde landbouwtellingen samen (1846-1959).

5.2.4. Andere bronnen

We kunnen hier slechts enkele aspecten aanduiden. Vooreerst leert de studie van de materiële cultuur heel wat over het agrarisch bedrijf, inzonderheid over de werktuigen. Zie als voorbeelden: David, 1973 en 1975; Eloy, 1983; Van Mol, 1986 en 1998; Theuwissen, 1969; Van Leuven, 1995. Over de inbreng van iconografisch materiaal, zie: Van der Heijden en Rooijackers, 1991. Over de architectuur van boerderijen: Goedseels en Vanhaute, 1978.

De organisatie van de arbeid in en rondom het landbouwbedrijf komt maar zijdelings aan bod in de geschreven bron. Een uitstekende, maar zeldzame bron zijn de landbouwershandboeken. Zij zijn voor Vlaanderen nog nauwelijks bestudeerd. Een inspirerend voorbeeld met een inleiding op die bron is Lambrecht, 2002.¹⁸

Algemene beschouwingen kunnen op rechtstreekse of onrechtstreekse wijze inlichtingen bevatten, zoals reisverhalen, regionale studies, de inleidingen op de officiële landbouwtellingen en de regionale monografieën, omstreeks 1900 uitgegeven door het Ministerie van Landbouw.¹⁹ De Belgische Boerenbond, opgericht in 1890, heeft een rijk archief dat gedeeltelijk ontsloten en toegankelijk is. De archieven bevatten veel informatie per gemeente over o.a. de agrarische exploitatie, sociale verhoudingen, religie en verenigingen. Zie: Demeyer, 1987. Enkele lokale onderzoeken zijn: De Jaegher, 1980; Van Acker, 1969; Van Camp, 1986; Vermeire, 1935; *Ingelmunster*, 1994; Maertens, 1997. Over de oudere landbouwcomices is nog maar weinig onderzoek verricht. Zie als voorbeeld Van Royen, 1995.

Opnieuw moet gewezen worden op de ongemeen rijke inlichtingen in de dossiers van de kadastrale expertise (zie o.a. in Vanhaute, 1990). Ook benadrukken we het belang van de mondelinge overlevering.²⁰

Voor het onderzoek naar het bodemgebruik zijn kaarten een onontbeerlijke bron. Een voorbeeld is Vrijens, s.d.

Het landbouwkomen beperkt zich niet tot de traditionele akkerbouw en veeteelt. In het combineren van inkomensbronnen vertoonde de buitenmens een zeer grote vindingrijkheid.²¹ Van groot belang zijn ook de niet ontgonnen gronden in gemeen gebruik. Lokale studies zijn: Knaepen, 1979; Geerts, 1977 en vooral Demoor, 2003. Over de privatisering: Van Looveren, 1983; Tilborghs, 1988 en 1989. Een concrete casus van landbouwontginning: Indikeu, 1997. Voor een algemene benadering: Demoor e.a., 2002.

¹⁸ Een bibliografisch overzicht vinden we in Lambrecht 2004. Zie ook de website <<http://www.sfn.uni-muenchen.de/schreibkultur/>>.

¹⁹ Voorbeelden zijn:

- *Statistique du Département de...* (des Deux-Nèthes: C.-J.-F. D'Herbouville; de la Dyle: M. Doulcet-Pontecoulant; de l'Escaut: G.C. Faypoult de Maisoncelle, de la Lys: J.-M.-F.-J. Viry), jaar X - XIII.

- *Enquête agricole. Réponses aux questionnaire arrêté par la commission (1886); Enquête sur le travail agricole (1920)* (verwerkt in Demoor, 2001)

- *Monographies agricoles, 1900-1902* (Région des Poldres, Région Sabonneuse des Flandres, Région de la Campine, Région du Condroz, Région Limoneuse et Sablo-limoneuze, Région des Ardennes, Région du Pays de Herve, Région Jurassique).

- Monografieën van E. Vlieberg and R. Ulens over de plattelandsbevolking van de Kempen (1906), Haspengouw (1909), de Ardennen (1912), Condroz (1920), Hageland (1921).

²⁰ Studies voor de Kempen zijn Cornelissen, 1937; Goossenaerts, 1956-1958; Burny, 1999.

²¹ Als voorbeeld Van Rompuy, 1987.

INFORMATIE IN DE GEPUBLICEERDE LANDBOUWTELLINGEN 1846 - 1959

X : gegevens op het niveau van de gemeente

() : gegevens op het niveau van het kanton

	1846	1856	1866	1880	1895	1910	1929	1950	1959
Agrarische arbeid	X			0	X		0	0	0
Lonen	X	()		0	X				
Veestapel	X	()	X		X	X	0	X	0
Geboorten en sterfte					X	X	0	0	0
Land pacht/eigendom	X	()	X	0	X	X	0	0	
Grondprijzen	X	()	X	0	X				
Grondverbeteringen					0	X	0	0	
Bedrijven: oppervlakte en eigendom	X		X	0	X		0	(X)	0
Akkerbouw									
Teelten (oppervlakte)	X	()	X	X	X	X	0	X()	0
Opbrengsten	X	()	0						
Zaai/plantgoed	X			0	0	0		0	0
Vruchtwisseling	X								
Bosbouw				X	X	X	0	0	0
Landbouwmachines				0	X	X	0	0	0
Meststoffen					X	X	0	0	0
Commerciële veevoerders					X	X	0	0	0

5.3. Nijverheid en handel

Bronnen die ons inlichten over niet-agrarische activiteiten in een lokale gemeenschap hebben evenals eerder besproken bronnentypes een dubbel karakter. Ofwel geven zij inlichtingen op het individuele niveau en kunnen zij worden ingepast in onderzoek dat uitgaat van het gezin of het individu. Ofwel geven zij in een lokale context inzicht in het aandeel van de nijverheid in de arbeidsvraag en in de huishoudelijke inkomenscombinatie. We vinden ook gegevens over verdiensten, arbeidsduur (tijdelijk of permanent), arbeidsorganisatie (thuis, ateliers, pendel,...), enz. Bronnen voor de industriële geschiedenis worden uitvoerig voorgesteld in het basiswerk van Nele Bracke (Bracke, 2000; met een overzicht van inventarissen van bronnen over het industriële verleden: 64-66). Zie ook de bijdrage van Carrein en Van Coppenolle in deze bundel. Voor een recente status questionis zie Vanhaute 2003. We beperken ons hier tot een korte voorstelling.

5.3.1. De nijverheidsstatistieken van 1764 en 1784

Voor een beeld van de nijverheidsactiviteit tijdens de tweede helft van de 18de eeuw is de statistiek van 1764 onontbeerlijk. De *Relevé général des manufactures, fabriques et productions de Pays-Bas autrichiens* is het meest volledige overzicht voor de periode voor 1800. De statistiek is een compilatie van douanerapporten en wordt bewaard in het Algemeen Rijksarchief van Brussel (Raad van Financiën). De telling werd gepubliceerd (Moureaux, 1971 en 1974-1981).

Het betreft een zeer rijke en gedetailleerde bron, waarin we per regio of (grote) gemeente een opsomming vinden van de industriële activiteiten, met inlichtingen over de aard van de bezigheid, de fabrikant, het aantal arbeiders, de stichtingsdatum, de productie, het afzetgebied e.d. Tevens werden in de uitgave inlichtingen over de voorgaande en de volgende jaren opgenomen. Het geheel wordt toegankelijk gemaakt door een index op plaatsnamen. De telling is zeker niet volledig. Zo ontbreekt informatie over plaatsen zonder douanekantoor.

De gegevens die in 1784 werden samengebracht betreffen alleen de steden. Zij werden niet gepubliceerd (Coppejans-Desmet, 1971).

5.3.2. Nijverheidstellingen uit de periode 1794/95-1846

We geven hier geen overzicht van de vele tellingen en statistieken betreffende de secundaire activiteit die tijdens het Franse bewind en de periode van het Verenigd Koninkrijk werden opgemaakt. Op enkele uitzonderingen na werden zij niet gepubliceerd. Zij zijn terug te vinden in de nationale archieven van Parijs en Den Haag, in de gemeentelijke fondsen en vooral, in de bijzonder rijke archieven van het provinciebestuur (departementen). Zie hiervoor: Coppejans-Desmet, 1960; Hasquin, 1972 en vooral Bracke, 2000, 160-177.

Wel gepubliceerd werden de verslagen (*mémoires* of *statistiques*) van de prefecten van de departementen (1802-1805).²² De *mémoire* van Oost-Vlaanderen werd heruitgegeven (Faipoult, 1960). De particuliere statistieken van E.C. Van der Meersch over Oost-Vlaanderen werden besproken in Coppejans-Desmet, 1962.

²² Zie noot 18.

Ook de eerste statistische overzichten in het jonge België werden niet gepubliceerd. Op nationaal niveau zijn geen bronnen bewaard. Informatie kan worden teruggevonden in de archieven van de besturen van de gemeente en van de provincie (Bracke, 2000, 178-181).

Een belangrijke bron zijn de linnenenquêtes van 1840 tot 1846. Naar aanleiding van de steeds sterker om zich heen grijpende crisis in de linnennijverheid organiseerde de overheid in 1840, 1843 en 1846 een doorlichting van de proto-industriële sector. Voor het geïndividualiseerde onderzoek kan de enquête van 1840 worden gebruikt. Iedere gemeente diende een lijst op te stellen van huisgezinnen die geheel of gedeeltelijk hun brood verdienden in de linnenverwerking. Niet alleen spinsters en wevers, maar ook de voorbereiders van het vlas moesten hierop voorkomen. De vragen waren gedetailleerd. Naast gezinsgrootte en het aantal tewerkgestelde voorbereiders, spinsters en wevers moesten ook gegevens worden verstrekt over de jaarlijkse hoeveelheden en de kwaliteit van het gesponnen garen en de weefsels. De enquête sloot af met de vraag naar andere bestaansmiddelen. De doorlichtingen van 1843 en 1846 verstrekken uitvoerige informatie op gemeentelijk niveau: bevolkingsomvang, nijverheidstakken, aantal spinsters en wevers, soorten weefsels, minimum en maximum verdiensten, herkomst van vlas en garen, markten enz.

Voor Oost-Vlaanderen bevinden die bronnen zich in het Rijksarchief in Gent (Provinciaal Fonds 1830-1850). De resultaten van het onderzoek van 1840 werden gepubliceerd: *Enquête sur l'industrie linière*, Brussel, 1841, 2 delen. In het tweede deel werden de resultaten van een rondvraag opgenomen.

5.3.3. De nijverheidstellingen vanaf 1846

De telling van 1846 luidde ook wat betreft de industriële statistieken een nieuwe fase in. De statistiek is het begin van een periodieke en algemene nationale informatieverwerving over de industrie. Een inleiding op die tellingen vindt men in: *De algemene tellingen*, 1949; De Brabander 1984; Bracke, 2000, 184-196.

a) De industrietelling van 15 oktober 1846

Zoals de andere algemene tellingen brengt de statistiek op gezinsniveau ingezamelde informatie samen. De gezinsfiches zijn echter maar zelden bewaard. Het gemeentearchief kan eveneens samenvattende tabellen bevatten. De publicatie van die telling vat de gegevens samen per nijverheidstak en per stad, plattelandsgemeente of groep van plattelandsgemeenten. Zij maakt het meestal niet mogelijk individuele inlichtingen voor een dorp terug te vinden. Wel kan de statistiek bruikbaar zijn in het schetsen van een algemeen beeld van een rurale regio.

Niet geteld zijn de commerciële beroepen, de transportsector en de huisnijverheden. Van de opgenomen sectoren vinden we de volgende inlichtingen in de publicatie terug: gemiddeld aantal werklieden, ingedeeld naar leeftijd en geslacht, de lonen van de tewerkgestelde volwassenen en kinderen, het aantal motoren, machines en/of getouwen. Door de (te) lage opgaven, gedaan door de telplichtigen, geven de resultaten de minima aan.

b) De industrietelling van 1866

De telling bevatte te veel fouten en werd niet gepubliceerd. Ook in het archief liet die telling weinig sporen na.

c) De industrietelling van 31 december 1880

De optelling heeft maar een partieel karakter omdat naast de huisnijverheid ook een groot aantal andere industriële sectoren niet werd geteld. Naar schatting omvat de statistiek slechts de helft van alle tewerkgestelden in de secundaire sector. De resultaten worden teruggevonden in drie boekdelen. Deel 2 geeft inlichtingen per gemeente en per geïnventariseerde sector (met een alfabetische tafel van de gemeenten), deel 3 bevat over die sectoren meer details (tewerkstelling, arbeidsduur, loon, gebruik van motors), maar globaliseert ze per arrondissement.

d) De industrietelling van 31 oktober 1896

Samen met de statistiek van 1910 heeft die telling voor de lokale geschiedenis de meest informatieve waarde. Zij beoogt een volledig overzicht van de secundaire activiteit met inbegrip van de huisnijverheid en de transportsector, maar zonder de commerciële en aanverwante beroepen. Het betreft een momentopname, wat wil zeggen dat slechts de bedrijven geteld zijn die op 31 oktober actief waren. De telbasis is het bedrijf; per gemeente wordt een opgave gedaan van de aldaar werkende actieven, en dit onafhankelijk van de woonplaats. De uitslag van de telling wordt als betrouwbaar omschreven en vinden we terug in niet minder dan 18 boekdelen. Twee invalshoeken kunnen worden onderscheiden:

Telling A: de bedrijven als telbasis:

- delen 1 en 2 geven een overzicht per gemeente en per provincie, met als inlichtingen: de aard van de industriële activiteit, de gemeenten waarin ze voorkomt, het aantal bedrijven in activiteit op 31 oktober 1896, de tewerkstelling op die datum (met onderscheid tussen arbeiders en anderen, en tussen mannen en vrouwen), en het aantal motoren en de overeenstemmende paardenkracht;
- deel 3 geeft een classificatie en een samenvatting van de onderscheiden industriële activiteiten en bevat een index van alle gemeenten die in delen 1 en 2 voorkomen, wat de raadpleging aanzienlijk vergemakkelijkt;
- in de volgende delen worden de resultaten verder uitgesplitst, dit keer samengevat per arrondissement. Nu de diverse ondernemingen uit de secundaire sector voor de gekozen gemeente bekend zijn, kan dit heel wat bijkomende inlichtingen opleveren. De gegevens worden in 13 'kaders' opgedeeld. De getelde bedrijven worden gerangschikt volgens exploitatiemodaliteiten, het aantal tewerkgestelden, de stichtingsdatum, het aantal maanden bedrijvigheid per jaar, de arbeiders naar geslacht en ouderdom, de arbeidsduur, de loonstandaard, de loonberekenningsmodaliteiten en het gebruik van motoren.

Telling B: hierin vormen de actieven de telbasis:

- per industriële sector vinden we in zeven 'kaders' diverse inlichtingen over de aard van de tewerkstelling. Telkens wordt een onderscheid gemaakt tussen nijverheid in bedrijven en huisnijverheid. Alleen van de belangrijkste gemeenten worden de resultaten afzonderlijk meegedeeld (gemeenten met meer dan 500 families actief in de secundaire sector). Voor de andere dorpen werd een samenvatting gemaakt per arrondissement. De verwerkingen (terug te vinden in 'kaders' 14 tot en met 20) betreffen opdelingen volgens geslacht, leeftijd en burgerlijke staat, volgens woonplaats, volgens werkplaats en gezinssamenstelling. Tevens wordt een overzicht gegeven van de werkloze arbeiders en van de actieven ouder dan 55 jaar.

Het laatste boekdeel van de telling bevat een index op naam van de gemeenten over alle tellingsresultaten. Zo kan in een oogwenk vastgesteld worden waar afzonderlijke gegevens voor een bepaalde gemeente opgenomen zijn.

e) De handels- en nijverheidstelling van 31 december 1910

Ook in die statistiek werd een maximale volledigheid nagestreefd (inclusief huisnijverheid). Niettemin zijn er enkele belangrijke verschillen met de telling van 1896. Ten eerste werd ook de bedrijvigheid uit de tertiaire sector (handel en privé-diensten, inclusief transport, in de vorige telling nog gerekend bij de industrie) op fiche gezet, ten tweede is er een belangrijk verschil in de telbasis. Ditmaal wordt niet uitgegaan van de werkplaats, maar van de woonplaats van de actieve (wat een gevolg is van de koppeling aan de volkstelling van 1910). Voor gemeenten met een belangrijke forenzenarbeid vormt dit uiteraard een wezenlijk onderscheid. Wel werd een optelling volgens de plaats van de bedrijvigheid bijgevoegd, maar hiervan worden de resultaten slechts uitgesplitst voor de grootste gemeenten. De kennis van én de woonplaats én de werkplaats van de actieven maakte het mogelijk het aantal pendelarbeiders uit te tellen. Ook dit gegeven onderscheidt die telling van die van 1896.

De publicatie van de uitkomsten omvat acht boekdelen. Zoals gezegd worden twee benaderingen onderscheiden.

De eerste gaat uit van de telling van de actieven en maakt dus optellingen volgens de woonplaats.

- kader 1: aantal personen, die een hoofdberoep of een nevenberoep uitoefenen dat verband houdt met nijverheid of handel. Voorstelling per gemeente en per sector (20 in de nijverheid en 19 in de handel): exploitanten, werkende familieleden, bedienden, arbeiders, werklozen (boekdelen 1 en 2).

- kaders 1bis, 2 en 3: telling per arrondissement van de personen die als nevenberoep een activiteit uitoefenen dat verband houdt met nijverheid en handel, terwijl hun hoofdberoep niet tot die groepen behoort (1bis), van de nevenberoepen van de personen die een hoofdberoep uitoefenen, dat in verband staat met nijverheid of handel (2), van de hoofdberoepen van personen die een tot handel of nijverheid behorend nevenberoep uitoefenen (3) (boekdeel 2).

- kader 4: aantal personen die in een andere gemeente dan de woonplaats werken. Voorstelling per gemeente (woonplaats) en per sector in nijverheid en handel: opsomming van de gemeenten waar de activiteit uitgeoefend wordt (boekdelen 3 en 4).

Kaders 1 en 4 geven een volledig overzicht van de uitslag van de telling per gemeente. In boekdeel 4 vinden we een index van de gemeenten, plus de aanduiding waar ze in de kaders voorkomen.

De tweede benadering gaat uit van de bedrijven in de secundaire en tertiaire sector, wat vergelijkbare resultaten oplevert met de telling van 1896. We krijgen alleen een uitsplitsing voor de belangrijkste gemeenten en een globalisering per arrondissement voor de andere dorpen. Kaders 1 tot 4 handelen over de nijverheid, kader 5 geeft de resultaten voor de commerciële sector.

- kader 1A en 1B: per sector van de atelier- en fabrieksnijverheid het aantal exploitaties, ondernemers, werkende familieleden, bedienden, arbeiders, motors en overeenstemmende paardenkracht. Voorstelling per arrondissement: belangrijkste gemeenten en totaal van de andere dorpen. Totalen per provincie en een vergelijking

met de uitkomsten van 1896 (1B), en een index van de vermelde gemeenten (boekdeel 5).

- kader 2A en 2B: idem voor de huisnijverheid, met een opdeling tussen fabrikanten, tussenpersonen en thuisarbeiders. Tevens met totalen per provincie, een vergelijking met 1896 en een index (boekdeel 6).

- kaders 3 en 4: globalisering per provincie en vergelijkingen met de uitslagen van 1896.

- kader 5: indeling van de handelsondernemingen, volgens de tewerkstelling, de exploitatiewijze en de drijfkracht. Met een index van gemeenten.

f) De handels- en nijverheidstelling van 1930

Bij de uitvoering en de verwerking van de telling van 1930 liep heel wat mis. Daarenboven waren de resultaten door de economische crisis snel verouderd. De centrale commissie voor statistiek besliste daarom de resultaten niet te publiceren. Er verscheen alleen een kort overzicht in het *Arbeidsblad* (1934-1935). Het Algemeen Rijksarchief bewaart bronnen aangaande die telling.

g) De sociale en economische telling van 1937

De telling van 1937 wordt algemeen als waardevol omschreven. Ten eerste werd de opname op een nauwgezette manier georganiseerd en uitgevoerd. Ten tweede is een vergelijking met de tellingen van 1896 (de lonen) en 1910 (de indeling van de sectoren) mogelijk. Er werden inlichtingen opgenomen over de werkloosheid, de lonen en de arbeidsstelsels. De publicatie neemt geen gemeentelijke data op.

Algemene resultaten vind men terug in de publicaties van de tellingen: 1846 (1851, 1 deel), 1880 (1887, 3 delen), 1896 (1900-1902, 18 delen), 1910 (1913-1921, 8 delen), 1930 (in *Arbeidsblad*, juni 1934, november 1935), 1937 (s.d., 8 delen), 1947 (aansluitend bij de volkstelling; handelstelling: boekdeel IX en XII, nijverheidstelling: boekdeel X en XI), 1961 (4 delen), 1970 (3 delen).

De publicaties vanaf 1947 bevatten een beperkt aantal gegevens over de gemeenten. Het NIS bewaart meer gedetailleerde inlichtingen. Het Algemeen Rijksarchief bewaart archieven van de tellingen vanaf 1930 (zie de bijdrage van Carrein en Vancoppenolle).

5.3.4. De huisnijverheid omstreeks 1900

Naast de industriële tellingen van 1895 en 1910 biedt een bijkomende bron heel wat inlichtingen over huisnijverheden in het Vlaamse en Waalse land op het einde van de 19de en in het begin van de 20ste eeuw: *Les Industries à domicile en Belgique*, Brussel, 1899-1909, 10 delen en bibliografie. In die uitgave vinden we een aantal monografieën over op dat moment nog bloeiende sectoren van thuisarbeid, zoals linnen- en katoenweven, kleding en confectie, kant en borduurwerk, schoen- en handschoenmaken, wolbreien en touwvlechten. Verder geven de monografieën inlichtingen over arbeiders, lonen en arbeidsduur, en werd ook een omstandige beschrijving van de zeevisserij opgenomen. Voor een algemeen overzicht zie: Vanhaute, 1994.

5.3.5. Lijsten van de patentbelasting

De jaarlijkse rollen van de 19de-eeuwse patentbelasting (zie 6.2.3.) bevatten nominatieve inlichtingen over de beroepsbezigheden in de secundaire en tertiaire sector. Een belangrijke beperking is dat slechts 'zelfstandige' beroepen werden belast, dus met uitzondering van huisnijverheid en andere afhankelijke arbeid.

5.3.6. Gevaarlijke, ongezonde en hinderlijke bedrijven

Sedert het begin van de 19de eeuw moest men voor de exploitatie van 'gevaarlijke, schadelijke en hinderlijke bedrijven' een vergunning te bezitten die werd verleend na een onderzoek 'de commodo et incommodo'. De dossiers hiervan, bewaard in het gemeentearchief en (gedeeltelijk) in het archief van de provincie, geven gedetailleerde inlichtingen over de opzet en organisatie van bedrijven, over de gebouwen en stoommachines. Door de aard van de bron krijgen we maar een erg gedeeltelijk beeld van de secundaire activiteit in een gemeente. We stippen aan dat ook in de dossiers van de kadastrale expertise gegevens te vinden zijn over de belangrijkste industriële vestigingen. Voor een omstandige voorstelling van de bron zie Bracke, 2000, 242-249 en de bijdrage van Thoen en Verbruggen in deze bundel. Een gevalstudie is Verbruggen, 2002.

5.3.7. Andere bronnen over handel en nijverheid

Voor gegevens over handel en nijverheid in de gemeente kunnen ook volgende bronnen geraadpleegd worden:

- archieven van douane en accijnzen (Van Duffel, 1984-1985);
- notariaatsarchief (Beke, 1984-1985);
- adresboeken, industriële en commerciële repertoria (Gobyn, 1983; Declercq, 1989; Bracke, 2000, 343-346); een concrete studie is Lefebvre, 2003;
- (registers of lijsten van) de werkmansboekjes (Bracke, 2000, 309-310; Leboutte, 1988; Dauwe, 1994-1995);
- de lokale pers (Bracke, 2000, 330-337)
- gemeentelijke registers op de uitbating van stoommachines enz.

Algemene informatie kan worden gevonden in statistische publicaties als *Documents statistiques* (1832-1841; 1857-1869), *Exposé de la situation du Royaume* (1841-1900) en *Annuaire statistique - Statistisch Jaarboek* (vanaf 1870).

Enkele studies kunnen de onderzoeker inspireren en ook basisgegevens aanbrengen over diverse nijverheidstakken, zoals de overzichtswerken van Linters, 1987 en Van der Hert en e.a., 1995. Informatief, zowel inzake feitelijke gegevens als aangaande onderzoeksmethoden zijn regionale en lokale studies. Zie als voorbeeld: Leenders, 1983; Lambert, 1984, Vanduffel, 1983; Keersmaeckers, 1987-1988, De Cocker, 2003. Een aantal sectorale benaderingen biedt eveneens nieuwe invalshoeken. Voorbeelden zijn: Vandenbroeke, 1985; Haagen, 1983, Vanhaute, 1991 en 1994 (huisnijverheid); Hesters, 1986 (klompenmakerij); Baetens, 1979 (baksteennijverheid); Buyse, 1997 (touwslagen); De Pelsemaeker, 1982 (sigaren); Van Acker, 1998 (vilt); Vervaeke, 1997 (kant); Mestdag, 2003 (schoenmakerij); Knippenberg, 1974 (rondgangers).

6. Inkomen

6.1. Bronnen over bezit

Voor de reconstructie van het huishoudelijk inkomen is de kennis van de eigendomsverhoudingen onontbeerlijk. Uit fiscale overwegingen heeft de overheid door de eeuwen heen steeds gepoogd het bezit in kaart te brengen. Hiervoor kwam voor eerst het onroerend bezit in aanmerking (de eigendom van gronden en gebouwen). Dat werd vastgelegd in kadastrale bronnen. Vooral na de invoering van het modern kadaster in 1834 stelt de analyse van het onroerend bezit weinig heuristische problemen meer. Daarnaast heeft de inventarisatie van vee en landbouwproducten (18de-eeuwse lijsten) en van roerend goed (staten van goed, erfenisaangiften, familie- en notariaatsarchieven) veelvuldig sporen nagelaten.

Bezitsverhoudingen worden het best ontleed op niveau van het huishouden. Vooraleer de bron te gebruiken is het echter noodzakelijk haar een aantal kritische vragen te stellen. Ten eerste moet er duidelijkheid zijn over het object van de inventarisatie. Worden alle gronden en huizen geteld? Komt alle vee voor in de optellingen? Ten tweede moet er zekerheid bestaan over de volledigheid van de lijsten. Komt de gehele bevolking erin voor of bestaan er vormen van vrijstelling? Ten derde moet het eeuwig probleem van de fiscale ontduiking ingeschat worden en ten slotte dient nagegaan te worden in hoeverre de lijsten door de tijd heen vergelijkbaar zijn. Hier spelen onder meer veranderingen in de criteria van belastbaarheid, vrijstelling en controle een belangrijke rol.

6.1.1. Kadastrale bronnen voor 1800

Statistieken van kadastrale aard geven een inventaris van de grondpercelen en van de gebouwen, met inbegrip van de opmeting van de percelen en een berekening en/of schatting van de opbrengsten van de onroerende goederen. De tellingen vormen de basis voor de belastingomslag op gronden en gebouwen. De verwerking van die bronnen op lokale schaal is een intensieve bezigheid omdat de gegevens per eigenaar (in de 18de eeuw mogelijk ook de pachter/huurder; meestal het gezinshoofd) moeten worden verwerkt. Via een vergelijking met de totale bevolking kan vastgesteld worden wat de verhouding is tussen huishoudens met en zonder eigendom, wat het bezit is in buitendorpse handen, in handen van kerkelijke instellingen, van stedelingen enz.

We dienen een onderscheid te maken tussen het 'modern' kadaster vanaf 1834, waarvan de verwerking geen wezenlijke problemen oplevert, en de kadastrale bronnen van oudere datum. Voor een algemene benadering: Vanhaute, 1996.

In het Ancien Régime was het kadaster lokaal georganiseerd. De mate waarin bruikbare bronnen teruggevonden worden, de gegevens betrouwbaar zijn en de wijze waarop ze moeten worden geïnterpreteerd, kunnen om die reden verschillen van gemeente tot gemeente. Niettemin trachten we enkele algemene kenmerken te geven.

a) Vlaanderen

Voor Vlaanderen onderscheiden we twee basisdocumenten, de landboeken en de gebruik- of grondboeken. In het landboek (ook ommeloper, terrier, prijsijboek of

slaper genoemd) vinden we per wijk en per perceel de volgende inlichtingen: het perceelnummer, de ligging van het perceel (aangrenzende percelen), de aard van de bebouwing, de oppervlakte, de naam van de eigenaar en van de gebruiker (indien dit een ander persoon is). Landboeken zijn dus inventarissen per perceel en bieden geen optelling per eigenaar. Zij kunnen vergezeld zijn van een kaart. Gebruik-of grondboeken zijn registers op naam van de gebruiker (niet de eigenaar), met inlichtingen over de totale belastbare oppervlakte in gebruik, de aard van de gronden, en het totaal van de basisbelasting. Tevens wordt vermeld of de gebruiker de gronden in eigendom of in pacht heeft.

In beide documenten werden de mutaties aangebracht, maar omdat er twijfel is over de nauwgezetheid hiervan en omdat vaak de juiste datum niet is vermeld, is het niet mogelijk een betrouwbare evolutie te schetsen. Slechts wanneer nieuwe basisbronnen werden opgesteld wordt een vergelijking in de tijd zinvol.

Belangrijke publicaties zijn: Dekezel, 1988 (in zijn niet gepubliceerde licentiaats-scriptie (Gent, 1985) vinden we een lijst van Oost-Vlaamse gemeenten met goede en nog niet bewerkte 18de-eeuwse kadastrale bronnen, bewaard in het Rijksarchief van Gent); Deprez, 1956; Van der Haegen, 1980; Maddens, 1985; Vandewalle, 1994.

b) Brabant

In het Hertogdom Brabant werden de inventarissen van het grondbezit in 1686 volledig herzien. Die meetboeken, die het belastbaar bezit tezamen met de 'taux' of de basisbelasting globaliseren op naam van de eigenaar, worden tijdens de 18de eeuw veelal éénmaal of meermaals herzien. Van die basisdocumenten werden de jaarlijkse fiscale rollen afgeleid (bedeboek, XXste penninglijst). Zij vermelden slechts de te betalen belasting, zodat hieruit een rechtstreekse reconstructie van het grondbezit niet mogelijk is. De meetboeken kunnen ook de eventuele pachters vermelden, meestal in streken waar de belasting niet de eigenaar, maar de gebruiker treft (niet in de Kempen).

Verdere inlichtingen: Bigwood, 1898; Coppens, 1968 en 1972. Voorbeelden van verwerking vinden we in: Wouters, 1982; Vanhaute, 1992.

Bij het verwerken van kadastrale bronnen daterend vóór 1834 dient een grote voorzichtigheid aan de dag gelegd te worden:

- Niet steeds is het onderscheid tussen kadastraal document en de afgeleide fiscale bron (grondbelasting) duidelijk. Er moet steeds goed nagegaan worden wie de betaler is, de eigenaar of de gebruiker. Zoals eerder opgemerkt kunnen de besproken registers opgave doen, of van de eigenaars, of van de gebruikers, of van beide.

- Het is niet steeds duidelijk welke gronden werden geïnventariseerd. In principe zijn dit slechts de belastbare gronden, maar dit kan met of zonder inbegrip zijn van bos, heide, onbebouwde land. Ook is het mogelijk dat recent ontgonnen gronden niet in de registers voorkomen. Wordt melding gemaakt van de gemeentebezittingen, van de heerlijke en de kerkelijke goederen? Ter controle moeten de opgetelde gronden steeds vergeleken worden met de totale oppervlakte van de gemeente.

- Gebouwen worden vaak niet apart vermeld, maar zijn inbegrepen in de waarde van de percelen waarop ze staan. Het is aangewezen het aantal belaste woningen te vergelijken met het aantal gezinnen.

- De optelling omvat steeds de uitgestrektheid binnen de grenzen van de fis-

cale omschrijving (meestal de gemeente), wat overeenkomt met de organisatie van het moderne kadaster. Wil men echter ook een exploitatiestructuur opstellen (in het geval de gebruikers worden vermeld), dan wijken de resultaten af van die van de landbouwtellingen vanaf 1846 (hier worden de gronden buiten de gemeentegrenzen mee opgenomen).

- Let op voor de inertie van de bron. Zij komt onder andere tot uiting in de naamopgave van de belastingplichtige, vaak een voorouder, of in de waarde van de taxatie, die in vele gevallen gedurende decennia onveranderd blijft. Daarom is het aangewezen de originele opmeting te verwerken.

6.1.2. De periode 1795-1834

De gemeentearchieven bevatten vaak meerdere kadastrale tellingen die uit die periode dateren (per eigenaar: leggers, of per perceel: aanwijzende tafels), maar die nog niet uniform van opstelling zijn. Veelal worden kenmerken van het oud en van het modern kadaster gecombineerd.

Veel aandacht verdienen de Franse hervormingen. Een van de belangrijkste gevolgen van de Franse Revolutie is het verlaten van de lokale organisatie en de creatie van centraal georganiseerde en uniforme instellingen. Op 16 juni 1796 (28 prairial jaar IV) werd de Franse grondbelasting ingevoerd, nl. een belasting op de netto-opbrengst van ieder stuk grond en ieder gebouw. Het grote probleem was te komen tot een rechtvaardige en evenwichtig verdeelde belasting. Er waren twee mogelijkheden om de omslag vast te leggen:

- de opmeting en schatting van ieder perceel afzonderlijk;
- de schatting per blok van gelijke bebouwing om daarna het aandeel van ieder perceel afzonderlijk te bepalen.

In eerste instantie haalde de laatste optie het: *het kadaster per soort van grondgebruik* ('par masse de culture'). In het besluit van 3 november 1802 (12 brumaire jaar XI) werden 1800 gemeenten aangewezen, minstens 2 en maximum 8 per arrondissement. Een schatter stelde per soort van grondgebruik de opbrengst vast. Met die type-gemeenten werden de andere vergeleken. Daarna moest de grondbelasting daarmee in overeenstemming gebracht worden. Het aantal type-gemeenten werd uitgebreid tot 14.000 en aldus gekadastréerd. Toch bleek het achteraf taxeren van de percelen een onoverkomelijk probleem en werd van die methode afgestapt. Voor het Vlaamse landsgedeelte werden (nog) geen bronnen van die aard teruggevonden.

Het kadaster per soort van grondgebruik stelt ons in staat bij benadering het inkomen van de gemeenten te berekenen, maar het vaststellen van het aandeel van elk perceel werd hiermee niet opgelost. De enige oplossing was het meten en het schatten van ieder perceel. Met de wet van 15 september 1807 oriënteerde Napoleon de administratie definitief naar *het perceelsgewijs opgemeten en geschat kadaster*. De uitvoering begon in 1808 en werd voortgezet in de Nederlandse tijd. De resultaten van die bewerkingen vinden we terug in de dossiers van de kadastrale expertise (zie 5.2.2. en de literatuur aldaar). Slechts na de onafhankelijkheid van België werd het modern kadaster voltooid.

6.1.3. Het moderne kadaster

De expertisedossiers liggen aan de basis van de twee belangrijkste documenten van het modern kadaster, de aanwijzende tafel en de legger. De oorspronkelijke primitieve plans werden na 1834 niet meer aangepast.

- 1) Document nr. 208: *oorspronkelijke aanwijzende tafel* (Tableau indicatif primitif). De aanwijzende tafel is een jaarlijks bijgewerkt percelenregister, en vormt de schakel tussen de primitieve plans en de leggers. We vinden er een opsomming per perceel:
 - ligging, perceelnummer (op het primitief plan);
 - naam van de eigenaar, voornaam, beroep, woonplaats;
 - overeenkomstig artikel in de kadastrale legger (nr. 212);
 - aard van het perceel, nummer van de gebouwde eigendommen, klasse, grootte en kadastraal inkomen van het perceel.
- 2) Document nr. 212: *kadastrale legger* (Matrice cadastrale des propriétaires et des propriétés foncières non bâties et bâties, renseignant les personnes qui jouissent de droits réels d'usufruit, d'emphytéose, de superficie, de droit d'usage et d'habitation, ainsi que le revenu net imposable à la contribution foncière). Opsomming per kadastraal artikel (eigenaar):
 - nummer van het artikel;
 - naam en voornamen van de eigenaar(s), beroep, woonplaats;
 - volgnummer van de eigendommen (per perceel), ligging, kadastraal nummer van de percelen, aard van de percelen, oppervlakte;
 - klasse, kadastraal inkomen per perceel: ongebouwde en gebouwde, aanwijzing van mutaties: vanwaar (nummer van artikel), naar waar (nummer van artikel), jaar, redenen.

Met behulp van de kadastrale legger kan het bezit van gronden, huizen en gebouwen, en het overeenstemmend kadastraal inkomen gereconstrueerd worden (met ondermeer het aandeel van de inwoners en de vreemdelingen). Niet alleen het aanvangsjaar komt hiervoor in aanmerking (1834, Limburg 1843), maar door het nauwkeurig opvolgen van de mutaties kan in principe op elk willekeurig jaar een doorsnede gemaakt worden. Hiertoe moet elk niet afgesloten artikel afzonderlijk op fiche gezet worden, met opgave van de bezittingen in het bedoelde teljaar.

Enkele opmerkingen bij de verwerking van kadastrale informatie:

- De legger maakt een optelling per kadastraal artikel. Daar in een huishouden soms twee of meer artikels kunnen voorkomen, of omdat een artikel op twee of meer namen kan staan, is een kadastraal artikel geen synoniem van eigenaar.
- De mutaties inzake bezitsoverdracht worden goed bijgehouden, maar de gegevens betreffende het kadastraal inkomen verliezen naarmate de jaren vorderen veel van hun waarde. Daarom worden periodieke aanpassingen van het kadastraal inkomen van ongebouwde en gebouwde eigendommen doorgevoerd: kadastrale herschattingen of perequaties. Tussen 1861 en 1865 vindt de eerste perequatie plaats, met als gevolg dat een vergelijking tussen kadastrale waarden uit de eerste en de tweede helft van de 19de eeuw weinig informatieve waarde heeft. Volgende perequaties vinden plaats in 1896-1898, 1930-1936 en 1955-1962. Voor een juiste datering van de aanpassing van de kadastrale inkomens is een onderzoek van de plaatselijk leggers nodig. Ook is niet steeds duidelijk welke goederen geherwaardeerd werden en welke coëfficiënten werden toegepast.
- Het kadaster inventariseert alle onroerende bezittingen binnen de gemeentegrenzen. Zij geeft dus geen inlichtingen over het volledig bezit van de huishoudens. Dit kan in belangrijke mate opgevangen worden door de namen van inwoners op te zoeken in de leggers van omliggende gemeenten.

- Het kadaster inventariseert soms minder woningen dan de huizentelling in de volkstellingen. De bron verzamelt inlichtingen per bebouwd perceel. Op één perceel kunnen meerdere woningen gebouwd worden. Daar komt nog bij dat woningen of hutten van geringe waarde soms niet werden opgegeven.

Literatuur over die en andere kadastrale bronnen: Challe, 1973; Verhelst, 1982; Zoete, 1979; Hannes en Coppens, 1967; Bracke, 2000, 232-238. Een voorbeeld van verwerking: Verbesselt, 1991.

Een aparte bron is een afwijkende vorm van de *oorspronkelijke aanwijzende tafel uit de periode 1815-1830*, tot nu toe alleen teruggevonden voor een aantal West-Vlaamse gemeenten. Het unieke van de bron is dat naast de eigendomsstructuur ook de bedrijfsstructuur kan worden gereconstrueerd (Van der Haegen, 1980: met vermelding van de gemeenten waarvoor de telling is teruggevonden).

De kadastrale leggers en aanwijzende tafels, alsook de primitieve plans en de diverse mutatie-documenten bevinden zich in de dienst van de kadastrale bewaring van de gewestelijke (provinciale) directies. De gemeenten bewaren soms afschriften van de kadastrale documenten. Vanaf 1920 wordt voor de leggers overgegaan op een kaartensysteem.

In een overwegend rurale en agrarische samenleving zijn de eigendomsverhoudingen in de landbouw van groot belang. Het bezit kan worden afgeleid uit de kadastrale bronnen. Zie als voorbeeld: Goossens, 1984-1986; Dekezel, 1988; Vanhaute, 1996 en 2001. Sommige landbouwstatistieken geven inlichtingen over de verhouding tussen pacht en eigendom: Vandenbroeke, 1985; Vanhaute, 1993.

6.1.4. De kadastrale atlas van P.C. Popp

De enige bron, naast de oorspronkelijke kadastrale legger, die een statische doorsnede geeft van de bezitsverdeling in een gemeente is de kadastrale atlas opgesteld door P.C. Popp. Door dit particulier initiatief hebben we een bijkomende bezitsverdeling en overeenkomstige kaart voor meer dan de helft van de Belgische gemeenten (provincies West- en Oost-Vlaanderen en Brabant, een gedeelte van de provincie Antwerpen). Een volledig fonds wordt bewaard in de Koninklijke Bibliotheek, Afdeling Kaarten en Plans. Een kleine moeilijkheid vormt de datering van de plans; de uiterste data zijn 1842-1879. Een eenvoudig dateringsmiddel is het totaal kadastraal inkomen van de gebouwde eigendommen, welke voortdurend wijzigt en jaarlijks ingeschreven wordt in het kadastrale register 217. Popp vermeldt dat kadastraal inkomen eveneens zodat door vergelijking het bepalen van de datum mogelijk is. Zie hier: Hannes, 1968.

6.1.5. Bronnen betreffende de aankoop en de verkoop van onroerende goederen

De bronnen waarin tot het einde van de 18de eeuw jaar na jaar alle transacties van onroerende goederen binnen een heerlijkheid of gemeente werden opgetekend zijn de *wettelijke passeringen* (Vlaanderen) en de *koopboeken* of *voorwaardeboeken* (Brabant). In de reeksen erfenissen en onterfenissen en verkopen en donatiën vinden we inlichtingen over de oppervlakte, de aard, de prijs en de ligging van het goed, over de identiteit van de koper en verkoper en eventueel over de schulden en renten die op het bezit wegen. Zie: Degryse, 1994, 98-100.

Vanaf de Franse tijd werden de akten geregistreerd door de administratie van *registratie en domeinen*. De notariële, administratieve en gerechtelijke akten werden opgenomen in reeks 5 van de administratie (reeks van de openbare burgerlijke akten). Reeks 6 was bestemd voor de onderhandse akten. Het nadeel van die bron is dat men voor een statistiek van de verkoop van gronden en gebouwen zich niet kan beperken tot de registers van het registratiekantoor waaronder de gemeente ressorteerde. De notaris moest immers zijn akten laten registreren in het kantoor van het gebied waar hij zijn standplaats had, en onderhandse akten mochten in om het even welk kantoor opgenomen worden. Daarom zouden voor een volledig onderzoek de bronnen van vele registratiekantoren moeten nagezien worden. Een alternatief voor de eerste helft van de 19de eeuw vormen de *tafels der verkopers en voorgaande bezittingen* en de *tafels der verkrijgers en nieuwe bezittingen*. Beide reeksen, slechts in gebruik tot 1860, en daarom de 'afgeschafte reeksen 1 en 2' genoemd, noteerden alle overgangen (verkopen, erfenissen, schenkingen) van onroerende goederen gelegen binnen het ambtsgebied van een kantoor, onafhankelijk van de plaats waar ze geregistreerd werden.

De inhoud van de akten werd in de tafels opgetekend:

- de naam, de woonplaats en het beroep van de koper en verkoper;
- aard, oppervlakte, prijs, ligging van het goed;
- datum van de akte en van de registratie;
- eventueel de naam van de notaris.

Een alternatieve ingang zijn de overschrijvingen van de notarisminuten in de *registers van neerlegging* (reeks 70), de *registers van overschrijving* (reeks 72), de *repertoria* (reeks 75) en de *alfabetische tafels* (reeks 76) van de hypotheekkantoren. Per arrondissement werd een hypotheekkantoor opgericht, onder de verantwoordelijkheid van een hypotheekbewaarder. Een andere, erg geschikte bron om de gronden en huizenverkoop te onderzoeken zijn de *mutatiebundels van het kadaster*, de zogenaamde reeks 223. Vanaf het begin van 1833 werden per gemeente alle mutaties (door verkoop, erfenis, deling enz.) jaarlijks in die bundels bewaard. Zij kunnen geraadpleegd worden in kadastrale fondsen.

De archieven van de administratie der registratie en domeinen en van de hypotheekkantoren worden bewaard ofwel in de instelling zelf, ofwel in het Rijksarchief van Beveren. Zie: Boncquet, 1971; Van Zeghbroeck, 1989; Demuyne, 1991; Bracke, 2000, 253-258, 264-267. Voor de ressorten van de kantoren: Vrielinck, 2000.

6.1.6. Andere bronnen aangaande bezit

De volgende bronnen bevatten persoonsgebonden inlichtingen. Zij zijn zeer rijk, maar verre van volledig. Dat wil zeggen dat ze niet kunnen gebruikt worden om de totale bevolking in kaart te brengen. Voor een voorbeeld van een lokale geschiedenis die uitgaat van een individueel levensverhaal: Vanoverberghe, 1998.

a. Erfenisaangiften

Het betalen van registratierechten die verband houden met de erfenis en overgang van eigendom ('droit de succession' en 'droit de mutation par décès') werd na een tijdelijke afschaffing heringevoerd tijdens de periode van het Directoire (1795-1799). Aangifte moest gedaan worden van de goederen, nagelaten door een eigenaar. De overheidsdienst die zich met die aangiften bezighoudt is een afdeling van de administratie van registratie en domeinen. Het hoeft niet gezegd dat de nagelaten documenten een zeer rijke bron vormen voor de sociale geschiedenis van een gemeente. Toch heeft het weinig zin de inlichtingen in de basisdoorsneden in te voeren, omdat statische gegevens uit tellingen niet mogen vermengd worden met de dynamische informatie van de per definitie onvolledige aangiften. Maar vanuit een andere invalshoek aangewend en op een andere wijze gehanteerd (bijvoorbeeld door het jaarlijks optekenen van de omvang en de aard van de nalatenschappen), en met de nodige kritische reserves, kunnen de erfenisaangiften inzicht verschaffen in de ontwikkeling van vermogenshiërarchieën in een gemeente. Met de erfenisaangiften kan men de grote massa indelen in fortuinsklassen. Daarnaast bieden ze vele mogelijkheden van detailonderzoek: evolutie van de verkoopprijzen en pachten, doorsijpeling van de elitaire materiële cultuur enz. Een nadeel is dat geen vergelijkende reeks vermogenshiërarchieën voor de periode 1800-1910 kan worden geconstrueerd, omdat tijdens die eeuw drie wetgevingen elkaar hebben opgevolgd.

✧ De wet van 22 frimaire jaar VII (12 december 1798)

Die wet bepaalde de transacties waarop registratierechten moesten betaald worden: verkoop van roerende en onroerende goederen, schenkingen, procedureakten in verband met de uitvoering van een vonnis, hypotheekinschrijvingen en nalatenschappen. De registers van erfenisaangiften bevatten de volgende inlichtingen:

- naam, voornaam, burgerlijke staat en adres van de overledene en van de erfgenamen;
- de eventuele verwijzing naar het huwelijkscontract, het testament e.d., opgemaakt door een notaris;
- een inventaris van het fortuin.

Het systeem had diverse nadelen. Ten eerste vermeldt het bij een nalatenschap van een persoon met een huwelijkscontract met scheiding van goederen slechts het bezit van de overledene. Ten tweede werden alleen de onroerende goederen vermeld die gelegen waren in het arrondissement van het domicilie van de overledene. Ten slotte werden de schulden en lasten niet vermeld.

✧ De wet van 27 december 1817

De inlichtingen in de registers worden vollediger en rijker. Het hele bezit (ook dat in andere arrondissementen) moest vermeld worden. Tevens werd de netto-waarde van elke opgave in courante munt uitgedrukt (de verkoopswaarde van een onroerend goed op de dag van het overlijden; het kapitaal van een erfpachtelijke rente of een eeuwige grondrente werd vastgesteld op 20 maal de jaarlijkse uitkering enz.). Niet alleen de bezittingen, maar ook de schulden werden vermeld. Het nadeel was dat die bepalingen alleen golden voor erfenissen in collaterale linie. In rechte linie werd men vrijgesteld van successierechten, zodat men in zulke aangiften slechts de onroerende goederen opgesomd vindt, zonder de geldwaarde.

✧ De wet van 17 december 1851

De gegevens blijven van dezelfde aard, met die uitzondering dat erfenissen in rech-

te linie met een netto-waarde die groter is dan 1000 fr. nu ook worden belast.

✧ De wet van 11 oktober 1911

De erfenissen in rechte lijn en tussen echtgenoten met gemeenschappelijke kinderen worden onderworpen aan het gewone successierecht. De wet voorziet in een aantal vrijstellingen, die in de loop der jaren herhaaldelijk wijzigen.

De historicus zal vooral gebruik maken van:

- de basisreeks 187, *Aangiften van nalatenschap en van overgang bij overlijden*. Hierin treft men de eigenlijke erfenisaangifte aan, samen met eventuele bijlagen. Onmisbaar als controle is:

- de reeks 54. In die bron werd een alfabetische lijst van sterfgevallen opgenomen, met een min of meer chronologische rangschikking, en overgemaakt door de gemeentelijke administratie. Wanneer de overleden persoon behoeftig was, wordt verwezen naar het certificaat van behoeftigheid, opgesteld door de gemeentelijke overheid.

Aangiftes van nalatenschap bevinden zich in de archieven van de kantoren van registratie en domeinen. Voor verdere literatuur: Balthazar, 1971; Schuermans, 1972; Bracke, 2000, 260-263.

b. Notariaatsarchieven

Tot op heden werden die fondsen, waarvan vele bewaard worden in de rijksarchieven, weinig gebruikt voor het sociaal-economisch onderzoek van 19de- en 20ste-eeuwse gemeenten. Het aantal inlichtingen dat hierin kan teruggevonden worden is echter niet gering. De notaris is immers een openbare ambtenaar. Hij houdt openbare veilingen van onroerend goed. Hij stelt akten op van verkoop, ruil en schenking van onroerend goed, van stichting van NV's, PVBA's en commanditaire vennootschappen. Hij stelt huwelijkscontracten, testamenten en boedelbeschrijvingen ter afwikkeling van een nalatenschap of een onverdeeldheid op. Hij houdt de akten in bewaring en levert er een afschrift van. Het nadeel van die archieven is echter dat ze zich moeilijk lenen voor het construeren van representatieve statistische reeksen. Met uitzondering van de verplichte inschakeling van de notaris deden relatief weinig personen een beroep op zijn diensten voor huwelijkscontracten, testamenten e.d. Niettemin lijkt de raadpleging van notariaatsfondsen noodzakelijk voor een correctie op en een verdieping van het kwantitatief onderzoek. We geven enkele voorbeelden. Huwelijkscontracten, testamenten en verdelingen vormen een eersterangsbron voor de reconstructie van de vermogenssituatie van individuen en groepen. Herkomst, ontwikkeling en samenstelling van het fortuin kan op die wijze onderzocht worden. Boedelbeschrijvingen (zie verder) zijn de bron bij uitstek voor de studie van de materiële cultuur. De akten voortspruitend uit de verhandeling van onroerende goederen kunnen bijdragen tot een kennis van prijzen van gronden en huizen. De pacht- en huurcontracten lichten ons ten slotte in over het verloop van de pacht- en huurprijzen.

Sinds de Franse tijd zijn notarissen openbare ambtenaren. Ze mogen hun archief niet vernietigen. Archief ouder dan vijftig jaar mag en ouder dan vijfenzeventig jaar moet door de notarissen in bewaring worden gegeven bij het Rijksarchief. Vele notarissen houden echter het archief van hun voorgangers bij. De keuze van de notaris is altijd vrij geweest. Bij opzoeken moet de naam van de notaris gekend zijn. Zie: Van der Stichele, 1993; Stevens, 1999; Bracke, 2000, 288-292.

c. Familie- en persoonsarchieven

Zoals de notariaatsdocumenten werden de familiearchieven weinig ingeschakeld in een gesystematiseerd sociaal-economisch onderzoek. Niettemin kunnen ook in die fondsen belangrijke aanvullende inlichtingen gevonden worden die verband houden met het beheer van familiegoederen. Mogelijke invalshoek zijn de relatie tussen ondernemer en bedrijf, het beheer van de familiebezittingen en de verhoudingen tussen grondbezitter en pachter. Familie- en persoonsarchieven hebben een privaatrechtelijk statuut. Toegankelijkheid is maar verzekerd na een vrijwillige deponering in een openbare archiefinstelling.²³

Zie: Vandeneekhout en D'Hoore, 1999.

d. Boedelbeschrijvingen

Bij het overlijden van erflaters met minderjarige kinderen diende in een boedelbeschrijving (in het Ancien Régime: staten van goed) een opsomming gemaakt te worden van alle roerende en onroerende goederen en van de baten, lasten, inkomsten en uitgaven die rusten op dit bezit. Die rijke bron, voor de 19de eeuw bewaard in de notariële archieven (op te sporen in de jaarlijkse repertoria), biedt een inkijk in het materiële huiselijke leven: wooninrichting, gebruiksvoorwerpen, kleding, voedingsgewoontes, muntcirculatie,... Het grootste probleem in het gebruik van de boedelbeschrijvingen schuilt in de representativiteit, zowel ten opzichte van de totale bevolking, als van het totale bezit van het huishouden. Studies op basis van die bron brachten een ondervertegenwoordiging van de lagere klassen aan het licht, waardoor de informatie niet zonder meer mag veralgemeend worden.

De staten van goed zijn een uitzonderlijk rijke bron voor de Vlaamse gewesten in het Ancien Régime: Daelemans, 1988. Een algemeen overzicht: Baulant e.a., 1987.²⁴

6.2. Fiscale bronnen

Voor een economische en sociale typering van de lokale bevolking zijn de 19de-eeuwse fiscale bronnen erg belangrijk. Hierin vinden we per huishouden diverse inlichtingen over inkomen en status (de afwezigheid in de fiscale rollen is ook een inlichting, namelijk dat de gezinnen niet aan de gestelde criteria voldoen). Die data kunnen worden toegevoegd aan de nominatieve gegevens uit de volkstellingen.

Ondanks het mooi ogend uitzicht van die bronnen -zij lijken een zo over te nemen sociale verdeling weer te geven- is voorzichtigheid geboden.

²³ Zie de inventarissen van het Algemeen Rijksarchief van A. Van Nieuwenhuysen en R. Laurent (1997, *Aperçus et guides* 29), M. D'Hoore (1998, *Aperçus et guides* 40), J. Smet en J. Verschaeren (1998, *Toegangen in beperkte oplage* 53).

²⁴ De 19de-eeuwse bron werd vooral in Nederland bestudeerd: A.J. SCHUURMAN, *Materiële cultuur en levensstijl. Een onderzoek naar de taal der dingen op het Nederlandse platteland in de 19de eeuw: de Zaanstreek, Oost-Groningen, Oost-Brabant, Wageningen*, 1989 (met een uitvoerige bronbeschrijving op pp. 41-60); H. VAN KOOLBERGEN, *Materiële cultuur: huisraad, kleding en bedrijfsgereedschap*, Zutphen, 1988.

Twee reeksen vragen moet men aan de bron stellen vooraleer aan de verwerking kan begonnen worden:

- Wat is de oorspronkelijke opzet en de omslagbasis van de fiscale aanslag? Wat werd geregistreerd, hoe werd dit geregistreerd, wat is de controle op de resultaten (mogelijkheid tot fraude) en op welke basis werd er vrijstelling verleend? Dit zijn enkele vragen waarop de bron maar op een indirecte wijze antwoordt.

- Hoe evolueren de fiscale criteria in de loop der jaren? Worden zij aangepast, behouden zij een band met de realiteit of wordt de belastinginning gekenmerkt door inertie? Zo is het voorbarig gegevens over vrijstelling van een bepaalde belasting of over de kadastrale waarde van gronden en gebouwen in twee ver van elkaar liggende jaren te vergelijken, zonder kennis te hebben van eventuele aanpassingen in de omslagcriteria.

Die twee reeksen vragen zijn een voldoende reden om de fiscale rollen niet als unieke bron te gebruiken. Slechts een combinatie met andere sociaal-economische data kan uitsluitel geven over de waarde van de gegevens. Diverse studies tonen aan dat het opdelen van de lokale bevolking in sociale groepen uitsluitend op basis van belastinglijsten, een tamelijk willekeurige operatie is. De band met de realiteit is er soms ver zoek. Zo weten we dat een vrijstelling van belasting geen synoniem is voor 'arm', net zomin als het betalen van contributies zou bewijzen dat het huishouden enig vermogen bezit. Alles hangt af van de specifieke criteria. Een weliswaar bescheiden, maar alleszins veiliger benadering is de 'binaire' opdeling: belastingplichtigen en vrijgestelden. Met behulp van andere bronnen wordt een benaderende grens voor de laagste sociale groep vastgesteld, waarna kan worden nagegaan welke grens in de fiscale rollen hiermee overeenstemt.

Het grootste rendement krijgen de nominatieve gegevens uit fiscale rollen daarom in combinatie met individuele inlichtingen uit de andere bronnen die in dit overzicht van de sociaal-economische benadering aan bod komen. Een vergelijking met een bevolkingsstaat is steeds nodig voor het totaalbeeld. Dit vermijdt het risico dat men slechts de meest welstellende inwonersgroep in de verwerking opneemt. Daarnaast kan het uittellen van de jaarlijkse lijsten (ten minste, als er een voldoende aantal teruggevonden worden) enkele relevante gegevens opleveren, zoals verschuivingen in de verhouding tussen het aantal belaste huishoudens en de totale bevolking. Belastingrollen op naam zijn een primaire bron voor de gemeentegeschiedenis. Problemen blijven hun bewaring, hun volledigheid en hun verwerking. Bijna al onze aandacht gaat naar het 19de-eeuws belastingstelsel, niet alleen omdat het vier belangrijke reeksen hoofdelijke lijsten heeft voortgebracht, maar ook omdat het aan de basis ligt van het cijnskiesstelsel, basis voor een andere informatieve bronnenreeks, de kiezerslijsten.

6.2.1. Belastingen in de 18de en 19de eeuw

De lokale en regionale verscheidenheid in het 18de-eeuws fiscaal bronnenbestand is enorm. Recent onderzoek heeft uitgewezen dat in de vele verschillen, zelfs van dorp tot dorp, vaak eenzelfde systematiek te onderscheiden is. Dit opent de poort voor een meer doorgedreven integratie van die bronnen in het sociaal-economisch onderzoek op lokale schaal, en de koppeling van resultaten aan 19de-eeuwse gegevens. Zie: Bigwood, 1900; Coppens, 1985; Degryse, 1994, 90-97 (en de literatuur aldaar).

Tijdens het laatste decennium van de 18de eeuw wordt het fiscale stelsel volledig hervormd en geuniformiseerd. Op enkele aanpassingen na blijft het Franse systeem in voege tot kort na Wereldoorlog Eén. Belangrijk voor de lokale geschiedenis zijn de vier vormen van directe belastingen: grondbelasting, personele belasting, patentbelasting en plaatselijke belastingen. De eerste drie zijn nationale belastingen en worden vanaf 1871 verzameld in één kohier. De originele rollen worden bewaard in het gemeentearchief. In de archieven van de provincie vinden we alleen samenvattingen terug.

Voor begeleidende literatuur verwijzen we naar: Ingenbleek, 1908; Vervaeck, 1962; Balthazar e.a., 1965; Stengers, 1975; Hannes, 1980; Van den Eeckhout, 1999, 72-79; Bracke, 2000, 220-230. Een algemeen werk over de belastingen is Janssens e.a., 1990. Een vergelijking met Nederland is leerrijk: Bos en Van Maanen, 1993.

6.2.2. *De grondbelastingen*

De grondbelastingen worden bepaald op basis van een nauwkeurig bijgehouden inventarisatie van het onroerend bezit (kadaster). Bijgevolg stelt de grondbelasting het minst problemen bij interpretatie en verwerking, ten minste vanaf 1835. Vóór die datum is het onderscheid tussen kadastrale en afgeleide fiscale documenten minder duidelijk. De concordantie tussen beide bronnen is niet volledig. Zo geeft de grondbelastinglijst slechts de naam van de belastingplichtige, het nummer van het overeenkomstig kadastraal artikel uit de leggers, en de verschuldigde belasting (dit is een percentage van het totale kadastraal inkomen van de bezittingen, verhoogd met een vooraf bepaald aantal opcentiemen). Er worden geen inlichtingen over de niet-belastbare openbare besturen opgenomen. Ook worden eigenaars met kleine eigendommen niet belast, en komen ze dus niet in de bron voor. Daartegenover staat dat de fiscale rollen betrouwbaarder zijn inzake de identificatie van de eigenaar en de aanpassing van het kadastraal inkomen (vluggere aanbrenging van correcties). Een vergelijking van beide bronnen is aan te raden en vergemakkelijkt de opstelling van een bezitsstructuur. We herhalen dat die statistieken zich beperken tot de onroerende goederen binnen de gemeentegrenzen en dat het kadastraal inkomen van gronden en gebouwen maar met grote intervallen aan de nieuwe realiteit werd aangepast. Inlichtingen over de betaalde grondbelasting moeten daarom steeds gerelateerd worden aan de overeenkomstige inlichtingen betreffende gronden en gebouwen.

6.2.3. *De patentbelastingen*

De 19de-eeuwse rurale en kleinstedelijke samenleving kenmerkte zich door grote veranderingen in de arbeidsverdeling en een verdere vermarkting. De vroegere plattelandssamenleving steunde nog in belangrijke mate op zelfvoorziening en op een pluriforme beroepsactiviteit van haar bewoners. Het aantal specialisten was beperkt. In kleine gemeenten waren de molenaar, de kleermaker, de schoenmaker, de timmerman, de metser, de smid, de winkelier en de herbergier bijna steeds aanwezig in het verzorgingspatroon. In doorsnee-dorpen kwamen daar nog de bakker, de brouwer, de kuiper, de dekker en de wagenmaker bij. In gemeenten met een centrumfunctie vinden we tevens slagers, barbiers, horlogemakers, glazenmakers, loodgieters, ververs, zadelmakers en apothekers.

Die specialisten bleven beperkt in aantal, de arbeid voorzag meestal voor slechts een

deel in het gezinsinkomen, en kaderde in de ruilhandelingen binnen het totale zelfvoorzieningssysteem. Vanaf het ogenblik dat het loon (uit land- en seizoenarbeid, proto-industrie, openbare werken, atelier- en fabrieksarbeid) in toenemende mate als deel van het gezinsinkomen belangrijk werd, en die inkomsten ook aangewend werden voor het kopen op de markt, begon de aantasting van het regionale zelfvoorzieningssysteem. Dit proces versnelde in de loop van de 19de eeuw. De kennis van de processen van commercialisering is onontbeerlijk voor een goed begrip van de plattelandswerkelijkheid. De beroepsaanduidingen in de volkstellingen of de bevolkingsregisters kunnen op dit vlak enig inzicht bieden, maar we weten dat die informatie in de meeste gevallen evenveel toedekt als ze prijsgeeft.

Een goede invalshoek bieden de rollen van de patentbelasting. Die belasting werd, met een aantal uitzonderingen, geheven op alle personen die op zelfstandige basis in de handel of de nijverheid werkzaam waren (dus uitgezonderd huisnijverheid en andere afhankelijke arbeid) en op de beoefenaars van sommige vrije beroepen. Voor wat betreft inkomens uit de secundaire en tertiare sector moet daarom een beroep worden gedaan op de registers van de patent. De professionele aanduidingen in die lijsten zijn een belangrijke aanvulling op de algemene beroepentellingen. De koppeling van die informatie aan andere individuele data vergroot onze kennis over het gezinsinkomen.

Het grootste winstpunt van de patentlijsten is dat de volledige economische bedrijvigheid (in de secundaire en tertiaire sector) van iedere patentplichtige bekend is. In de plattelandsdorpen was het combineren van activiteiten meer regel dan uitzondering, maar het beschikbare statistische materiaal (zoals de volkstellingen) is zoals bekend niet geschikt om zelfs maar bij benadering de betekenis of de omvang van die 'inkomensportefeuille' te achterhalen. De waarde van de patentrollen zit niet alleen in een preciesere omschrijving van de beroepsactiviteit, maar ook in de rangschikking en de onderlinge verhouding van de beroepen.

De patentbelasting werd in de Franse periode ingevoerd. Het te betalen bedrag was afhankelijk van de belangrijkheid of de inkomsten van het bedrijf. Het grote probleem was het vaststellen van het inkomen.

a) In de Franse periode heeft men het probleem pragmatisch aangepakt. Alhoewel heel wat stelsels elkaar hebben opgevolgd bleef toch een algemene regel overeind: de belasting bestond uit een vast en een proportioneel recht. Voor het bepalen van het vast recht werden de beroepen in twee groepen verdeeld: de beroepen waarvan de inkomsten als onafhankelijk van het aantal inwoners van de gemeente werden beschouwd en de beroepen waarvan de hoogte van het inkomen werd beïnvloed door het inwonertal. Vervolgens werden de beroepen van elke groep gerangschikt in een welbepaalde klasse naar hun vermeende winstmogelijkheden. Iedere klasse kreeg een bepaald belastingsom opgelegd. Die rangschikking werd gecorrigeerd door het proportioneel recht, wat een tiende van de huurwaarde van de voor het bedrijf gebruikte panden vertegenwoordigde. Hiermee corrigeerde de wetgever het feit dat met het vast recht helemaal geen rekening werd gehouden met de verschillen binnen een zelfde beroep.

b) Met de wet van 21 mei 1819 kreeg de patentbelasting in onze gewesten haar definitieve vorm. De wet van 6 april 1823 bracht tariefwijzigingen aan. Die van 22 januari 1849 stelde bovendien een aantal beroepen vrij van belasting, op voorwaarde dat geen hulp buiten het huishouden werd gebruikt. Een vergelijkend onderzoek op

basis van rollen uit de eerste en tweede helft van de 19de eeuw moet er bijgevolg mee rekening houden dat vanaf 1849 een belangrijk aantal specialisten uit de rollen verdwijnt.

De beroepen werden verdeeld in 15 groepen naargelang ze een min of meer gemeenschappelijke basis voor de aanslag hadden. Er waren twee tarieven. Tarief A bestond uit 17 klassen, werd toegepast op de groepen van 1 tot 11, beroepen waarvan de inkomsten als onafhankelijk van het aantal inwoners van de gemeenten werden beschouwd, en was derhalve eenvormig voor alle gemeenten. Tarief B bestond uit 14 klassen, verschildte naargelang het aantal inwoners van de gemeente waar het bedrijf gevestigd was en werd toegepast op groepen 12 tot 15. De toewijzing van een tariefklasse steunde op het aantal tewerkgestelde arbeiders, de hoeveelheid gebruikte grondstoffen, de omzet en de algemene bekendheid.

Naarmate de 19de eeuw vordert vermindert het belang van die belasting, wat gepaard kan gaan met een minder nauwkeurige opstelling en controle van de rollen. Voor het uittekenen van de economische conjunctuur tussen 1819 en 1849 is die bron van een zeer groot belang. Voor analyses op een langere termijn voldoet zij echter niet. De rollen kunnen alleen in de gemeentelijke archieffondsen teruggevonden worden.

Zie voor bijkomende literatuur: Hannes, 1976; Kurgan-Van Hentenryk, 1979; Van den Eeckhout, 1980.²⁵

6.2.4. De personele belastingen

Omdat de belasting op de onroerende goederen (grond) en op de nering (patent) lang niet alle vormen van inkomensverwerving aan een heffing onderwierp, werd de personele belasting ingevoerd, die een fiscale aanslag diende te bepalen op basis van een aantal uiterlijke kenmerken van rijkdom. In de Franse periode werden drie componenten onderscheiden, 'de personele, de meubilaire en de somptuaire aanslag'. Het betrof een belasting op personen die meer dan 30 stuivers per dag verdienden, op de waarde van het meubilair en op luxepaarden, luxewagens en huispersoneel. Op korte tijd werden hierin heel wat veranderingen aangebracht, zodat een kritische analyse van elke rol uit die periode aanbevolen is.

De wet van 28 juni 1822 bracht een nieuwe ordening in de belasting. In grote lijnen bleef de organisatie dezelfde tot 1914. Indien men in aanmerking kwam voor die fiscale omslag, werden zes objecten, die toen doorgingen als kentekens van sociaal aanzien, aan een heffing onderworpen:

- (1) huurwaarde van de betrokken woning, (2) aantal buitendeuren en vensters, (3) waarde van het meubilair, (4) aantal afzonderlijke haarden, (5) aantal dienstboden, (6) aantal luxepaarden.

De tarieven werden in 1879 (afschaffing van de belasting op de haarden en op de waarde van het meubilair) en in 1883 (idem voor dienstboden en luxepaarden)

²⁵ In 1833 werd op basis van de patentboeken een statistiek opgesteld: *Tableaux statistiques des patentables de la Belgique en 1833 (d'après documents officiels); comprenant la généralité des diverses branches d'industrie et de commerce, les catégories de professions, métiers ou débits exercés dans chacune des provinces de la Belgique*, Brussel, 1833.

gewijzigd. Na 1893 wordt de belastinglijst vergezeld van een bijgevoegde rol 'nr. 239B, rôle des habitations/maisons ouvrières'. Hierin worden de belastingplichtige personen opgenomen die op basis van de bepalingen in de wet van 18 juli 1893 worden vrijgesteld. Het betreft arbeiders en oud-arbeiders die onbekwaam zijn om te werken, die niet meer dan één woning bezitten waarvan de kadastrale waarde onder een vooraf bepaald minimum ligt, die geen commerciële activiteit uitoefenen en die niet meer dan 100 are land bewerken. Onvrijwillig werkloze arbeiders, in gewone omstandigheden belastingplichtig, werden hierin opgenomen.

Uit een onderzoek naar de waarde van de gegevens in de rollen van de personele belasting (huurwaarde, meubilair, deuren en vensters) wordt duidelijk dat naarmate de 19de eeuw vordert de band met de realiteit losser wordt. Zo nemen de verschillen tussen fiscale en reële huurwaarde toe. Met andere woorden: de nominatieve gegevens in de rollen kunnen niet zonder kritiek overgenomen worden. Daarbij wordt een vergelijking doorheen de tijd zonder begeleidende inlichtingen een te riskante onderneming. In samenhang met andere invalshoeken kan die bron echter heel informatief zijn, vooral omdat zij andere, niet gekende aspecten van de 'rijkdom' belicht.

6.2.5. De plaatselijke belastingen

Samen met de (her)invoering van stadsoctrooien op levensmiddelen in de Franse periode kregen de niet-ommuurde gemeenten het recht een eigen belasting te heffen. In de administratieve taal meestal aangeduid als 'les cotisations personnelles', vinden we de rollen vaak terug onder benamingen als abonnementsbelasting, octrooibelasting, personele heffing (niet te verwarren met de nationale belasting). Het belangrijkste kenmerk van de heffing is de gemeentelijke vrijheid, die zowat op alle vlakken gold: het al dan niet invoeren van de belasting (in 1849 vinden we in de Vlaamse provincies in 88% tot 100% van de gemeenten een dergelijke belasting terug; in Wallonië ligt de verhouding heel wat lager, 31% tot 62%), het om te slaan bedrag, de basis van de omslag en de opstelling van de rollen. Het betreft een personele heffing, wat wil zeggen dat het vooraf vastgesteld bedrag (volgens de gemeentebegroting) over de inwoners wordt verdeeld volgens een zelf bepaalde omslag. De omslag kan gebaseerd zijn op vier afzonderlijke heffingscriteria of op combinaties van heffingscriteria: het veronderstelde fortuin, de veronderstelde consumptie, de personele belasting en de huurwaarde van de betrokken woning. Het grote interpretatieprobleem van die bron is dat over de werkelijke omslag nauwelijks iets geweten is, temeer omdat de rollen slechts de naam van de belastingplichtige en het verschuldigde bedrag vermelden. Het is aannemelijk dat het vaststellen van het verondersteld fortuin of van het gezinsverbruik meer met gissingen dan met metingen gepaard ging. Naarmate de jaren vorderen gaat de bron een eigen dynamiek ontwikkelen, zonder dat de ambtenaar nog de reële omslagbasis kan aanduiden. Dit kan o.a. worden afgeleid uit een aantal brieven en verslagen over de plaatselijke belasting, waarin het gemeentebestuur naar aanleiding van klachten moet toegeven dat er geen tastbare criteria zijn voor het bepalen van de belasting.

Niettegenstaande de belasting de gehele 19de eeuw blijft bestaan (en dit in tegenstelling tot de heffingen aan de stadspoorten die in 1860 worden opgeheven), krimpt haar aandeel in de gemeentelijk inkomsten zeer sterk in. In heel wat dorpen werd ze in de laatste decennia vóór de Eerste Wereldoorlog afgeschaft. De waarde van de rollen als sociaal-economische meter wordt hierdoor erg klein, omdat de verschul-

digde belastingen zo laag zijn dat ervan geen weerspiegeling van de rijkdom kan afgeleid worden en omdat de rollen niet nauwkeurig aangevuld en verbeterd worden.

De bron vertoont heel wat parallellen met de rollen van de personele belasting. Vooreerst weerspiegelt ook zij de appreciatie van de tijdgenoot van de welstandsverdeling in de gemeente. Zelfs zonder kennis te hebben van de omslagbasis kan ervan uitgegaan worden dat de telagenten de rijkdomsverhoudingen zonder al te veel protesten niet hebben kunnen bruskeren. Hiertegenover staan zoals gezegd een aantal bezwaren. De interpretatie van de bron op zichzelf wordt nog moeilijker bij afwezigheid van een concreet meetcriterium. Alleszins mag niet zomaar uitgegaan worden van een verdeling vrijgesteld = arm en betalenden = meer gegoed. Ook van de rollen van de plaatselijke belasting vermindert de gebruikswaarde naar het einde van de eeuw toe aanmerkelijk, in de eerste plaats doordat de omslagbasis nog onduidelijker wordt en ook omdat de rollen niet meer aangepast worden aan verschuivingen in de lokale sociale structuur. Een beschrijving van die belastingen vinden we in Vanhaute, 1988.

Het gemeentelijk initiatief kon zich ook manifesteren door extra inningen op een aantal andere objecten, zoals vee, honden, alcohol en tabak, rijwielen, standplaatsen op de markt. Omdat de belastingen verschillen van gemeente tot gemeente, dienen de eigen archieven hierover uitsluitsel te geven. Hiernaast vinden we nog de belasting op het onderhoud en de verbetering van buurtwegen en de inning van gemeentelijke opcentiemen op de drie centrale belastingen. Beide bronnen geven inlichtingen over de heffing van een aantal opcentiemen op de grond-, patent- en personele belasting. In theorie zouden zij dus, mits men het aantal opcentiemen kent, de basisrollen kunnen vervangen. Maar de praktijk wijst uit dat aanslagen onder een minimumbedrag hierin niet voorkomen, zodat van een aantal belastingplichtigen de originele afdracht niet kan worden gereconstrueerd.

6.2.6. Een nieuwe belastingstelsel vanaf 1919

De wet van 29 oktober 1919 vervangt het 'Franse' belastingstelsel, grotendeels steunend op een geschat inkomen, door (cedulaire of gesplitste) belastingen op het reële inkomen. De grondbelasting belast de inkomens uit onroerende goederen, de mobilienbelasting die uit roerende goederen (zoals kapitaal) en de bedrijfsbelasting de inkomsten uit arbeid. De inkomstenbelastingen worden progressief geheven, rekening houdend met de gezinstoestand. De verplichte belastingaangifte wordt ingevoerd om het 'reële' inkomen te kennen. Individuele aangiften worden centraal bewaard en zijn niet raadpleegbaar. Provinciale en gemeentelijke belastingen kunnen nog wel sporen nalaten in de gemeente- en provinciearchieven.

6.2.7. Kiezerslijsten

Aansluitend bij de fiscale rollen vormen de 19de-eeuwse kiezerslijsten een belangrijke bron voor de sociale identificatie. De lijsten stellen ons in staat de lokale bevolking te verdelen in twee groepen, namelijk de gezinnen van kiesgerechtigden en die van niet-kiesgerechtigden. Vermits het kiesrecht in de eerste plaats te maken had met de materiële situatie betekent dit een opdeling tussen de beter gesitueerde huishoudens en de volksklasse. Maar de kiezerslijsten hebben ook nadelen. Zo kan de groep van de kiesgerechtigden slechts binnen welbepaalde, doorgaans korte perioden ver-

geleken worden. De belangrijkste oorzaak hiervan is de herhaaldelijke wijziging in de criteria voor kiesgerechtigdheid. In de volgende opsomming beperken we ons tot de rollen die de vorser helpen de gemeentelijke bevolking in te delen volgens de betaalde directe belastingen.

a) In de *Franse tijd* hanteerde men het systeem van getrapte verkiezingen, wat wil zeggen dat twee of meer trappen van kiescolleges werden gevormd, waarbij de leden van het lager college uit eigen midden of uit een welbepaalde groep van burgers die in de regel een hogere som aan belastingen betaalde, de leden van het hogere college verkozen.

- Kiezerslijsten die een uitvloeisel zijn van de Grondwet van 1791 kunnen voor onze gewesten beschikbaar zijn. Met twee rollen (of een gecombineerde lijst) moet rekening gehouden worden: de lijst van het lagere kiescollege, waarvan de leden naast andere voorwaarden als leeftijd en burgerschap ten minste drie daglonen aan directe belastingen betaalden, en de lijst van personen die bovendien eigenaar of vruchtgebruiker waren van een onroerend goed met een minimumwaarde van 150 tot 400 daglonen (schommelend naargelang de streek). Uit die laatste rol werden de leden van het hogere kiescollege verkozen.

- Kiezerslijsten, gebaseerd op de Grondwet van 1795 zijn voor onze streken, alhoewel nog schaars, veelvuldiger beschikbaar. Twee staten komen voor: de lijst van de 'Assemblée primaire' of alle burgers vanaf 21 jaar die directe belastingen betaalden, en de lijst van de 'Assemblée électorale' (aanstipping in de eerste rol), of alle burgers ouder dan 24 jaar, die eigenaar, vruchtgebruiker of huurder waren van een onroerend goed met een minimum inkomen van 100 tot 200 daglonen (schommelend naargelang van de woonplaats).

- Ten tijde van de politieke regimes tussen 1802 en 1815 (van 1799 tot 1802 werden de notabelenlijsten niet opgesteld a.h.v. belastingcriteria) kunnen niet zozeer de kiezerslijsten, maar wel de staten van verkiesbaren nuttige diensten bewijzen. Op de laagste trap gold een algemeen stemrecht (voor mannen). Alle burgers van een kanton vormden het kantonnaal kiescollege. Zij verkozen uit de lijst van de 100 hoogst aangeslagenen de leden van de gemeenteraad en daarnaast, uit de departementale lijst van de 600 hoogst aangeslagenen, de vertegenwoordigers van het departement.

b) Zoals voor de Franse periode is het aanbod van bewaarde kiezerslijsten uit de tijd van het *Verenigd Koninkrijk* schaars. De verklaring ligt voor de hand: van echte verkiezingen was er niet veel sprake. De koning hield elk benoemingsrecht strak in handen. De vereiste lijsten waren er slechts om dat werk volgens bepaalde criteria te vergemakkelijken. De leden van de Kamer van Volksvertegenwoordigers werden volgens een getrappt systeem verkozen, evenals de provincieraadsleden. De gemeenteraden werden oorspronkelijk via verkiezingen samengesteld, maar in 1824 werden ze levenslang benoemd. Dit bleef zo tot 1830. De koninklijke besluiten van 1817 en 1824 betreffende de steden en die van 1818 en 1825 betreffende de plattelandsgemeenten, bevatten alle bepalingen inzake kiezerslijsten.

c) Gedurende bijna de gehele 19de eeuw kende ons land een cijnskiesstelsel. Voor de verkiezing van de leden van het *Nationaal Congres (1830)* waren alle burgers, die een cijns variërend van 13 tot 150 gulden betaalden, stemgerechtigd. Het minimum te betalen bedrag aan directe belastingen schommelde naargelang van de woonplaats. Voor plattelandsgemeenten varieerde dit van 50 gulden (provincies Namen,

Luxemburg en Limburg) over 75 gulden (Antwerpen en Luik) en 100 gulden (Brabant) tot 150 gulden (de beide Vlaanderen en Henegouwen). Voor de Vlaamse steden schommelde de cijns tussen minimum 30 en maximum 150 gulden. De kiezerslijsten werden aangevuld met een aantal capacitaire kiezers zoals magistraten, advocaten, personen met een universitair diploma.

d) Tijdens de *periode 1831-1848* bevatten de kiezerslijsten voor het parlement en de provincie alle mannelijke Belgen die ten minsten 25 jaar waren en die, naargelang van de woonplaats, 20 tot 80 gulden rechtstreekse belastingen betaalden. Voor de plattelandsdorpen schommelden de minima van 20 gulden (Luxemburg en Namen) en 25 gulden (Limburg) tot 30 gulden (andere provincies).

Wat betreft de gemeentelijke kiezerslijsten moet rekening gehouden worden met twee regimes: dat van de periode 1830-1836 en dat van de periode 1836-1848. Stemgerechtigd waren alle mannen ouder dan 21 jaar die, naargelang van de woonplaats, in de eerste periode minimum 10 tot 100 gulden cijns, en in de tweede periode 15 tot 100 fr. directe belasting betaalden.

e) De *periode 1848-1894*. In 1848 werd de kiescijns voor parlementaire en provinciale verkiezingen tot het grondwettelijk minimum van 42,32 fr. verlaagd, zonder onderscheid van woonplaats. Dit geschiedde ook voor de gemeentekiezers waarvoor de vereiste cijns dit grondwettelijk minimum overtrof. Het minimumbedrag bleef voor de gemeenten onder de 15.000 inwoners dus gelijk.

De wet van 12 juni 1870 verminderde de vereiste cijns voor de provincieraad- en gemeenteraadsverkiezingen tot respectievelijk 20 en 10 fr. directe belastingen.

De kieswethervorming van 24 augustus 1883 schiep tenslotte binnen het cijnskiezerscorps een categorie van kiezers die vrijgesteld werden van de belastingvoorwaarde, de capacitairen. Wie een diploma lager of middelbaar onderwijs bezat, wie een functie uitoefende die een degelijk opleidingsniveau veronderstelde, of wie slaagde voor een examen voor een speciale examencommissie, kreeg ook stemrecht.

f) De *periode 1894-1914*. De grondwetsherziening van 1893 introduceerde het algemeen meervoudig stemrecht voor mannen. Alle mannen vanaf 25 jaar kregen één stem voor de verkiezing van de kamerleden, vanaf 30 jaar voor die van de senatoren en provincieraadsleden. Één supplementaire stem kregen: het gezinshoofd vanaf 35 jaar dat minstens 5 fr. personele belasting betaalde voor zijn woning of de eigenaar van onroerend goed met een kadastraal inkomen vanaf 48 fr. Twee supplementaire stemmen kregen: hij die beide voormelde voorwaarden combineerde of de houder van een universitair diploma, magistraten, hogere ambtenaren e.d. Maximaal mochten drie stemmen verenigd worden. De wet van 11 april 1895 stelde de nieuwe voorwaarden vast op vlak van de gemeenteraadsverkiezingen. Alle mannen vanaf 30 jaar die drie jaar in de gemeente woonden kregen één stem. Kregen één stem extra: de gezinshoofden vanaf 35 jaar die 5 tot 15 fr. personele belastingen betaalden (afhankelijk van het bevolkingsaantal in de gemeente: 5 fr. -3000 inwoners, 10 fr. 3000 tot 10000 inwoners, 15 fr. vanaf 10000 inwoners), of in het bezit zijn van onroerend goed met een kadastraal inkomen van minimum 48 fr. Kregen twee supplementaire stemmen: zij die beide vermelde voorwaarden combineerden, of de eigenaar met een minimaal kadastraal inkomen van 150 fr., of de houders van een diploma van middelbaar of hoger onderwijs, of de bekleders van beroepen die een dergelijke opleiding veronderstelden. Ook kon een derde stem extra worden verkregen: ofwel diende men 5 tot 15 fr. personele belasting te betalen en eigenaar te zijn van een goed

met een kadastrale waarde vanaf 150 fr., ofwel verenigde men de eigendom van gronden en gebouwen vanaf een kadastraal inkomen vanaf 48 fr. met een diploma van middelbaar of hoger onderwijs (of oefende men een ambt uit die een gelijke opleiding vereiste). Op gemeentelijk vlak konden maximaal vier stemmen verenigd worden.

Vanaf de invoering van het enkelvoudig algemeen stemrecht (eerst voor mannen) na Wereldoorlog Eén (grondwetsherziening van 1921) verdwijnt het nut van de kiezerslijst als bron voor de sociale identificatie. De lijsten kunnen nog wel gebruikt worden ter controle van beroepsaanduidingen.

In de inleiding van dit hoofdstuk noteerden we dat de kiezerslijsten het nadeel hebben dat de kiesgerechtigde bevolking door de tijd heen moeilijk te vergelijken is. Niet alleen de wijziging in de criteria, maar, zoals reeds gesteld bij de bespreking van de fiscale bronnen, ook de inertie van de belastinginstellingen bemoeilijkt de interpretatie van verschuivingen. Zo is het mogelijk de algemene kiezers van een gemeente door de periode 1848-1893 heen te vergelijken om verschuivingen in omvang en samenstelling vast te stellen. Een gelijke bewerking kan worden doorgevoerd voor gemeentelijke kiezers in dorpen met minder dan 15000 inwoners tussen de jaren 1836-1870. Dergelijke operatie wordt echter fel bemoeilijkt door het feit dat de fiscale instellingen de wijzigingen van de bestaande toestand slechts met veel vertraging optekenden. Daarbij komt dat een sociale indeling van de huishoudens op basis van de opgegeven belasting uitgesloten is, omdat zij veelal geen overeenkomst vertoonden met de reëel betaalde lasten. Men was immers niet verplicht het totale bedrag op te geven zodra men de minimale cijns overschreed.

Ondanks die reserves is de informatie die de bron biedt niet onbelangrijk. Met de invoering van het stemrecht in de basisdoorsnede kan men komen tot een binaire, tweeledige opsplitsing van de gemeentelijke bevolking. Zoals we stelden voor de fiscale bronnen kunnen dank zij de veelheid van ingevoerde informatie in de basisdoorsneden verschuivingen in de samenstelling van het gegoede en niet-gegoede deel van de bevolking beredeneerd worden.

Andere opsplitsingen worden echter niet uitgesloten. Zo denken we aan de lijsten van gemeentelijke notabelen, opgesteld tijdens de periode van het Consulaat (1799-1802), en aan tafels die het mogelijk maken de sociale of politieke top van de lokale bevolking te isoleren: de gedwongen lening van het jaar IV, de lijsten van de 600 hoogst aangeslagenen (1802-1815), de verkiesbaren voor de senaat (1831-1893 en 1894-1914), de *Almanach Royal*, de *Almanach of Annuaire du Commerce et de l'Industrie de Belgique* enz.

Kiezerslijsten kan men vinden in de gemeentelijke en provinciale archieven. Vele lijsten zijn echter verdwenen, vooral die van de tweede helft van de eeuw. Onrechtstreeks kan men zich wenden tot de *Almanach/Annuaire du Commerce et de l'Industrie de Belgique*. Die periodieke publicatie, die met de weergave van de commerciële, ambachtelijke en industriële beroepen de lijst van overheidspersonen in de *Almanach Royal* wilde aanvullen, bevat vanaf 1862 ook inlichtingen voor plattelandsgemeenten. Alhoewel niet altijd betrouwbaar voor de optelling van de activiteiten, lijkt zij volledig te zijn voor wat betreft de algemene kiezers.

Wat betreft de kiezerslijsten in het algemeen: Sauveur, 1907-1908 (ontleding meer-
voudig algemeen stemrecht); Stengers, 1975; Van Eenoo, 1979.

6.3. Armoede

Het economisch en sociaal profiel van een lokale gemeenschap steunt, zoals we stelden in de inleiding op dit deel, op de analyse van de drie-eenheid bevolking, arbeid en inkomen. Rechtstreekse inlichtingen over het inkomen zijn echter schaars. De onderzoeker moet bijgevolg zijn of haar toevlucht nemen tot een onrechtstreekse benadering, door het samenbrengen van allerlei inlichtingen op gemeentelijke en, indien mogelijk, op individuele of op huishoudelijke schaal. Volgende parameters, gebaseerd op eerder besproken bronnenmateriaal, moeten in een onderzoek naar inkomen en overleven geïntegreerd worden:

1) bevolking: schommelingen in geboorten, huwelijken en sterften, migratiestromen, huwelijksleeftijd, huwelijksvruchtbaarheid, onwettige geboorten, kindersterfte.

2) arbeid: verhouding tussen potentieel arbeidsaanbod (bevolking) en arbeidsvraag (economische sectoren), aandeel zelfstandige arbeid, inzonderheid zelfstandige landbouwbedrijven, aanvullende arbeidsmogelijkheden in de primaire, secundaire en tertiaire sectoren.

3) inkomen: verdiensten en opbrengsten van de arbeid, de eigendomsverhoudingen, de lasten van huur, pacht en belastingen, interne (ruil)circuits van arbeid, goederen en diensten.

Op gemeentelijke schaal gaat de aandacht vooral naar de reactie van de bevolking op de schommelingen in het arbeidsaanbod, in de voedselvoorziening, in de druk van pacht en belastingen, in de functionering van plaatselijke inkomenscircuits. Wanneer voldoende inlichtingen per gezin samengebracht kunnen worden is het mogelijk voor elk huishouden het aandeel in arbeid en inkomen te bepalen, de levensloop te koppelen aan schommelingen in inkomen en rijkdom en een sociale hiërarchie van de lokale gemeenschap uit te tekenen.

Die onrechtstreekse methode kan aangevuld worden met informatie die ons op een meer directe manier inlicht over armoede en overleven. Hierbij denken we aan de organisatie van de armenzorg en aan de armenlijsten, aan het aanbod van lager onderwijs en de rollen van het kosteloos onderricht, aan gegevens over plaatselijke lonen en prijzen, aan de gemeentepolitiek zoals die tot uiting komt in de gemeentelijke rekeningen en aan inlichtingen over de lichaamslengte. Enkele facetten van die niet exhaustieve opsomming lichten we toe.

6.3.1. Archieven van de instellingen van de armenzorg

De Franse wetgeving organiseerde de armenzorg op lokale basis. De weldadigheidsbureau's (*bureaus de bienfaisance*) en de burgerlijke godshuizen vallen onder de bevoegdheid van de gemeenten. In 1925 gaan de burelen van weldadigheid en de commissies van burgerlijke godshuizen op in de commissies van openbare onderstand. De COO's worden in 1976 vervangen door de openbare centra voor maatschappelijk welzijn (OCMW). De archieven van de armeninstellingen zijn een gemeentelijke verantwoordelijkheid. Zij bevinden zich tussen de gemeentearchieven of in een apart fonds (soms nog beheerd door het plaatselijke OCMW).

De lijsten van de gesteunde bevolking zijn van een groot belang voor het sociaal-economisch onderzoek. Vaak geven zij een beeld van de oorzaak van de armoede en de aard van de bedeling. Indien de naamlijsten gecombineerd kunnen worden met andere nominatieve inlichtingen is een typering van de armste bevolkingsgroep

mogelijk. Wanneer het aantal gesteunden geteld wordt moet op twee zaken gelet worden. Er moet bepaald worden of de gezinshoofden dan wel de totale afhankelijk-bevolking geteld wordt (belangrijk voor de verhouding t.o.v. de totale bevolking). Voorts mag het aantal gesteunden niet gelijk gesteld worden met het aantal armen. Diverse studies hebben uitgewezen dat de criteria voor bedeling erg complex zijn en mede bepaald worden door de financiële draagkracht van de instellingen, de aanwezigheid van andere opvangnetten, de beoogde 'politiek' (doelstelling) en dergelijke meer. Vaak worden alleen de zogenaamde 'structurele' armen (ziek, gebrek-kig, oud,...) ondersteund en vallen de 'conjuncturele' armen (zonder werk, onvol-doende inkomen) er buiten.

Met de ontleding van de jaarlijkse rekeningen van de armentafels (waarvan de dub-bels in het provinciaal archief terug te vinden zijn) wordt de focus gericht op de werking van de instelling:

- de inkomsten: huurgelden, renten, cijzen, gemeentelijke steun, giften, verkoop enz.

- de uitgaven: bedeling (thuiszittende armen), bestedingen, onderwijs, godsdien-stige werken, afbetaling van schulden enz.

- de bedeling aan thuiszittende armen (als onderdeel van de uitgaven): geld, voe-dingswaren, brandstof, geneeskundige hulp en medicamenten, kleding en lijnwaad, begrafenissen en doodskisten, huishuren. Ook kan de totale bedeling per inwoner en, eventueel, per bedeelde berekend worden.

Vermelden we ook dat de bijgevoegde bewijzen bij de rekeningen van de instellin-gen van de armenzorg (terug te vinden in de gemeentelijke fondsen), alsook die van de kerkfabrieken en van het gemeentebestuur een belangrijke bron zijn voor pacht-prijzen, prijzen van levensmiddelen en lonen van werklieden.

Voor voorbeelden van verwerking van de rekeningen: Vanhaute, 1988; Coolens, 1998. Lokale studies: Arnst, 1984; *Van pestkapel tot gasthuis*, 1987. Algemeen: Van den Eeckhout, 1999, 105-112; Verschaeren, 2001.

Vermelden we ten slotte dat ook de archieven van het provinciebestuur heel wat inlichtingen over de armenzorg in de gemeenten kunnen bevatten (bijvoorbeeld jaar-lijkse overzichten van gesteunde armen in de archieven van de provincie Oost-Vlaanderen).

6.3.2. Bronnen aangaande het gemeentelijk bestuur

Sinds de bestuurlijke hervormingen in de Franse periode zijn de gemeenten de klein-ste administratieve eenheden. De gemeenten staan onder toezicht van de hogere overheden en voeren in hun opdracht een aantal taken uit. Daarnaast beschikken de gemeenten over de nodige autonomie om een eigen beleid te ontwikkelen. Hiertoe heeft de gemeentelijke administratie vele stukken opgemaakt die nu als bronnen in het gemeentearchief kunnen bestudeerd worden. Zie als algemene inleiding op de gemeente als instelling: Van den Eeckhout, 1999.

We vermelden enkele bronnen:

- a) De verslagboeken en de resolutieboeken van het college van burgemeester en schepenen en van de gemeenteraad. Hoewel al veel opgemaakt voordien, verplicht-te de gemeentewet van 1836 de gemeenten tot het bijhouden van de notulen van de zittingen van het college en de raad. Via die verslagen kan de lokale besluitvorming

gevolgd worden. De beslissingen maken vaak onderwerp uit van aparte registers van resoluties. Voor grote gemeenten kunnen de verslagen van de gemeenteraad gepubliceerd zijn. De verslagen van het schepencollege zijn niet openbaar.

b) De jaarverslagen, door de gemeentewet van 1836 eveneens tot een verplichting gemaakt, zijn een rijke bron. Elke jaar stelt het college van burgemeester en schepenen een rapport op over de bestuurlijke, politieke, sociale en economische toestand van de gemeente. Grote gemeenten geven dit verslag uit (*Exposé de la situation administrative / Verslag van de bestuurlijke toestand*). Voor kleinere gemeenten worden de verslagen bewaard als afzonderlijke bundel of in de verslagboeken van de gemeenteraad of het schepencollege. In de tweede helft van de 19de eeuw worden de inlichtingen genoteerd op voorgedrukte formulieren. Indien goed ingevuld bevat de bron inlichtingen over allerlei facetten van het lokale leven, zoals gemeentefinanciën, verkiezingen, bevolking (de jaarlijks staat van de bevolking met de natuurlijke en migratorische beweging), gezondheidstoestand, openbare werken, vervoer, inlichtingen over landbouw (de oogst en de opbrengsten, het vee), industrie (de toestand van de bedrijven) en handel, onderwijs, weldadigheid enz.

c) De briefwisseling -inkomende brieven en copieën en/of registers van uitgaande brieven- geven eveneens een beeld van het lokale beleid. Een groot deel van de briefwisseling betreft contacten met de hogere overheden, met vaak eigen standpunten en waardevolle inlichtingen.

d) De gemeenterekeningen maken een cijfermatige ontleding mogelijk van de gemeentepolitiek: inkomsten (de diverse belastingen, inkomsten uit gemene gronden, verkoop enz.) en uitgaven (aandeel voor onderwijs, armenzorg, politie, eredienst, openbare werken enz.). Uit die bronnen leren we tevens de gemeente kennen als beheerder van haar eigen patrimonium. Zo vinden we gegevens over huurprijzen: Avondts en Scholliers, 1977. Over arbeidershuisvesting: Stelandre, 1991 en Rau, 1996.

Bladeren doorheen de bijgevoegde betalingbewijzen is binnendringen in het dagelijkse leven van de bewoners. We maken kennis met de kunst van het schrijven en het tellen, met de gangbare maten, gewichten en munten, met de lokale ambachtslui en leveranciers en met hun aanbod van arbeid, diensten en goederen, met, naar het einde van de eeuw toe, de kentekens van de neringdoenden enz. Tevens kunnen hiermee reeksen van lonen en prijzen over een lange termijn worden opgesteld. Wel dient er opgelet te worden voor het verschil tussen vergoedingen van ongeschoolden en geschoolden, tussen zomer- en winterlonen, tussen lonen per dag, per 'schof' en per uur, tussen verdiensten met en zonder betaling in natura

De rekeningen (en begrotingen) worden in de gemeentearchieven en (de dubbels) in een apart fonds van het provinciaal archief bewaard. Rekeningbewijzen kunnen uitsluitend in de gemeentefondsen teruggevonden worden. Zie: Van Neck en Dubois, 1972. Een algemeen werk is Van Audenhove, 1990 en 1992.

e) De gemeente maakte lijsten op van de schoolgaande jeugd en van de leerlingen die genoten van kosteloos onderwijs. De vrijstelling van schoolgeld werd geregeld door de Wet op het Lager Onderwijs van 1842 en was bestemd voor kinderen van ouders die ofwel gesteund werden of onvermogend waren, ofwel geheel van dagloonarbeid moesten leven.

f) Omwalde steden konden tot 1860 octrooi- of poortrechten heffen. De inningen geven een idee van de consumptie in de steden. Zie: Segers, 2000 en de literatuur aldaar. Een voorbeeld is: Vandenbroeke, 1973. Grotere gemeenten hadden vaak een eigen markt. De prijzen werden door de politie genoteerd. Een verzameling van marktprijzen in de grote steden is: Verlinden, 1959-1973. Een lokale studie is: Cools, 1996.

g) Keurlingen-, lotelingen- of conscriptielijsten (militie; tot 1909) worden teruggevonden in de gemeentelijke en de provinciale archieven en bevatten inlichtingen over de rekrut en zijn ouders. Veel gebruikt voor onderzoek worden de gegevens over de lichaamslengte, over oorzaken van afkeuring en over de alfabetisatiegraad (verdeeld over verschillende socio-professionele groepen op lange termijn). Zie als voorbeeld: Vandenbroeke, 1981; Roosemont, 1988; Rutten, 1995.

h) Verder kan het gemeentearchief statistisch materiaal van uiteenlopende aard bevatten, in meerderheid over de bevolking en de arbeid (Duvosquel, 1977). Vanaf het midden van de 19de eeuw tot het begin van de 20ste eeuw werden registers van doodsoorzaken opgesteld, met identificatie van de overledenen (Colpaert, 1993; Van Herwegen, 1994; De Ruyck, 1994). Meer algemene medische statistieken worden soms gepubliceerd in *topographies médicales* (Velle, 1985).

7. Bibliografie

ALTER (G.), *Family and the female life course. The women of Verviers, Belgium, 1849-1880*, Madison, 1988.

ANTHONIS (R.), e.a., *Van Odlo tot Olen. Duizend jaar dorpsleven. Een bijdrage tot de geschiedenis van een aloude Kempische leefgemeenschap die evolueerde van een typisch boerendorp tot een moderne industriegemeente*, Olen, 1995.

AVONDT (G.), SCHOLLIERS (P.), *De Gentse textielarbeiders in de 19de en de 20ste eeuw. Dossier 5. Gentse prijzen, huishuren en budgetonderzoeken in de 19de en de 20ste eeuw*, Brussel, 1977.

BACKS (J.), 'Mortality in Ghent, 1850-1950. A social analysis of death', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 2001, 3-4, pp. 529-556 (themanummer DEVOS (I.), NEVEN (M.) (ed.), *Recent Work in Belgian Historical Demography, 19th and early 20th centuries*).

BAETENS (R.), 'Omvang en produktie van de baksteennijverheid in de Rupelstreek (16de-20ste eeuw)', *Bijdragen tot de Geschiedenis*, 1979, 1-2, pp. 103-183.

BAILLIEUL (B.), 'De steenwegaanleg rond Antwerpen tijdens het Oostenrijks Bewind (1715-1794)', *Bijdragen tot de Geschiedenis*, 1973, pp. 102-134.

BALTHAZAR (H.), 'Fortuins- en inkomensonderzoek (19de-20ste eeuw). Een kritische status questionis', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 1971, 2, pp. 329-347.

BALTHAZAR (H.), DE BELDER (J.), HANNES (J.), VERHELST (J.), *Bronnen voor de sociale geschiedenis van de 19de eeuw (1794-1914)*, Leuven-Parijs, 1965.

BASTIAEN (F.), DE REUCK (D.), HOSTE (I.), STOCKMAN (L.), *Geschiedenis van Bellem*, Aalter, 1994.

BAULANT (M.), SCHUURMAN (A.), SERVAIS (P.), *Inventaires après-décès et ventes de meubles. Apports à une histoire de la vie économique et quotidienne XVe-XIXe siècle*, Louvain-la-Neuve, 1987.

BEKE (P.), 'Het belang van het notariaatsarchief voor de studie van het industrieel erfgoed: een inleidende beschouwing met de protocollen van enkele Brusselse notarissen uit het begin van de 19de eeuw als voorbeeld', *Tijdschrift Industrieel Erfgoed*, 7/8, 1984-1985.

BERGHMANS (C.), *Ginderbuiten. Van arme heikeuters tot welvarende Molse buurtschap*, Mol, 1996.

BERTRAND (R.M.M.), 'Het huishouden in Zuidoost-Limburg in 1796. Structuur, grootte en samenstelling', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg*, 1995, pp. 75-122.

BIGWOOD (G.), 'Matricules et cadastres: aperçus sur l'organisation du cadastre en Flandre, Brabant, Limbourg et Luxembourg, avant la domination française', *Annales de la société d'archéologie de Bruxelles*, 1898, 12, pp. 388-411.

BIGWOOD (G.), *Les impôts généraux dans les Pays-Bas Autrichiens*, Leuven, 1900.

BLOMME (J.), *The economic development of Belgian agriculture, 1880-1980. A quantitative and qualitative analysis*, Leuven, 1992.

BLONDE (B.), *Een economie met verschillende snelheden. Ongelijkheden in de opbouw en de ontwikkeling van het Brabants stedelijk netwerk, ca. 1750-ca. 1790*, Brussel, 1999.

BODE (M.), 'Ontwikkeling van de ambachtelijke en industriële bedrijvigheid te Gentbrugge', *Heemkundig Genootschap Land van Rode*, 1986, 3 - 1989, 3.

BONCQUET (W.), *De administratie der registratie en domeinen en haar archief*, Handzame, 1971.

BOON (K.), 'De sociaal-ekonomische transformatie van Sint-Niklaas-Waas, 1700-1850', *Annalen Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas*, 1990, pp. 105-182 en 1991, pp. 107-182.

BOS (N.), VAN MAANEN (R.), *Fiscale bronnen. Structuur en onderzoeksmogelijkheden*, Zutphen, 1993 (Cahiers voor de lokale en regionale geschiedenis 10).

BOSCH (F.), VAN NIEUWENHUYZE (D.), 'Het rijke boerenleven in 'arm Mal(le)''', *Jaarboek Heemkring Malle*, 1997, pp. 11-194.

BRUMAGNE (W.), *Leefdaal 1780-1855. De moeilijke geboorte van een nieuwe tijd*, Leuven, 1999.

BRUNEEL (C.), 'La population du Duché de Brabant en 1755', *Bijdragen tot de Geschiedenis*, 1975, pp. 220-283.

BRUNEEL (C.), DELPORTE (L.), PETITJEAN (B.), *Le dénombrement général de la population des Pays-Bas autrichiens en 1784: édition critique*, Brussel, Algemeen Rijksarchief, 1996.

BRUNEEL (C.), DELPORTE (L.), PETITJEAN (B.), *L'enquête de 1786 en vue de la réforme des paroisses des Pays-Bas autrichiens: édition critique des données démographiques*, Brussel, Algemeen Rijksarchief, 1998.

BURNY (J.), *Bijdrage tot de historische ecologie van de Limburgse kempen (1910-1950). Tweehonderd gesprekken samengevat*, Maastricht, 1999.

BUYSE (S.), 'Het ambachtelijk touwspinnen en touwslaan te Hamme', *Oost-Vlaamse Zanten*, 1997, 3, pp. 150-171.

CHALLE (J.P.), 'Het oorspronkelijk kadaster en zijn gebruik', *Gemeentekrediet van België. Driemaandelijks tijdschrift*, 1973, 105, pp. 153-169.

CLOET (M.), VANDENBROEKE (C.) (eds.), *Tien bijdragen tot de lokale en regionale demografie in Vlaanderen*, Brussel, 1989.

COLPAERT (A.), 'De cholera-epidemie van 1866 te Sint-Niklaas', *Annalen Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas*, 1993, pp. 115-146.

COOLENS (E.), 'Armenzorg in het negentiende-eeuwse Gent. Analyse van de jaarrekeningen van de Gentse Burgerlijke Godshuizen (1820-1925)', *Handelingen van de Maatschappij voor Oudheidkunde en Geschiedenis van Gent*, 1998, pp. 10.

COOLENS (I.), 'Vruchtbaarheidstransitie einde 19de - begin 20ste eeuw. Test-case Zottegem 1871-1925', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 1981, 1-2, pp. 95-146.

COOLS (H.), 'De markt: draaischijf van Beveren in de 19de eeuw', *Het Land van Beveren*, 1996, pp. 2-22, 59-70, 162-175.

COOLSAET (W.), 'Moorsele, een dorp van wevers. Productie van fijn linnen in Moorsele (17de - 19de eeuw)', *Leiegouw*, 2001, 1; 2001, 2; 2001; 3-4; 2002, 1; 2002, 2.

COPPEJANS-DESMEDT (H.), 'Bijdrage tot een kritische studie over de nijverheidsstatistieken uit de jaren 1795-1846', *Handelingen voor de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, 1960, 1, pp. 1-60.

COPPEJANS-DESMEDT (H.), 'De statistieken van Emmanuel Carolus Van der Meersch over de katoenindustrie in Oost-Vlaanderen', *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, 1962, 3, pp. 121-181.

COPPEJANS-DESMEDT (H.), 'De enquête van 1784 over het ambachtswezen in de Oostenrijkse Nederlanden. Bijdrage tot een kritisch onderzoek', *Archief- en Bibliotheekwezen in België*, 1971, 1-2, pp. 34-47.

COPPENS (H.), 'Fiscale bronnen voor de sociale en economische geschiedenis van het platteland. Een methodologische benadering van de belastingcohiere in het kwartier Antwerpen, 1686-1795', *Bijdragen tot de Geschiedenis*, 1972, pp. 141-172.

COPPENS (H.), 'Oud en nieuw kadaster', *Spiegel Historiael*, 1968, 11, pp. 597-603.

COPPENS (H.) (ed.), *De plattelandsfiscaliteit tijdens het Ancien Regime. Handelingen van de studiedag van 25 november 1983*, Antwerpen 1985.

CORNELISSEN (J.), 'Landbouwgebruiken in de provincie Antwerpen', *Oudheid en Kunst*, 1937, pp. 1-74.

COSEMANS (A.), 'Volkstellingen, burgerlijke stand en mémoires in Brabant onder het Franse Regime en in het Verenigd Koninkrijk (1795-1829)', *Handelingen Koninklijke Zuid-Nederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, 1963, pp. 47-66.

CUYVERS (J.), VLENAERS (J.), *De bevolking van Grote-Brogel tijdens de 19de eeuw*, Peer, 1990.

DAELEMANS (F.), 'Onderzoek naar de omvang en samenstelling van de huishoudens te Grimbergen en in Midden-Brabant op het einde van de 18de eeuw', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 1981, 1-2, pp. 245-316.

DAELEMANS (F.) (ed.), *Bronnen voor de geschiedenis van de materiële cultuur. Staten van goed en testamenten. Handelingen van de studiedag 24/10/1986*, Brussel, 1988.

DAUWE (J.), 'Werkmansboekjes afgeleverd te Lebbeke tussen 1845-1883', *Heemkring van Lebbeke*, 1994-1995.

DAVID (J.), *L'outillage manuel de la ferme. Essai de terminologie*, Leuven, 1973.

DAVID (J.), *L'outillage manuel de la ferme. Documentation technique parue avant 1860*, Leuven, 1975.

'De algemene tellingen van de bevolking, de handel, de nijverheid en de landbouw sedert 1846 in België gehouden', *Algemene Volks-, Nijverheids-, Handelstelling. 31 December 1947*, Brussel, 1949, deel 1, pp. 7-47.

DEBAES (J.), VANDENBERGHE (R.), *Mouscron 1789-1945. Itinéraire du village paysan à la cité industrielle*, Moeskroen, 1991.

DE BELDER (J.), 'Beroep of bezit als criterium voor de sociale doorsnede. Een aanzet tot uniformisering van reconstructiemethoden', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 1976, 6, pp. 257-279.

DE BELDER (J.), 'De gehiërarchiseerde statische doorsnede als vertrekpunt voor de studie van demografische gedragspatronen. Casus: de Antwerpse bevolking op het einde van de 18de eeuw', *Demografische evoluties en gedragspatronen van de 9de tot de 20ste eeuw in de Nederlanden*, Gent, 1977, pp. 1-81.

DE BRABANDER (G.), *De regionaal-sectoriële verdeling van de economische activiteit in België (1846-1979). Een kritische studie van het bronnenmateriaal*, Brussel, 1984.

DECLERCQ (R.), 'De inwoners van de Scheldeveldegemeenten in de commerciële repertoria van de 19de eeuw. Algemene inleiding', *Jaarboek Heemkring Scheldeveld*, 1989, pp. 137-144.

DECLERCQ (F.), BOUVYN (P.) (eds.), *Station Harelbeke heen en terug*, Waregem, 1996.

DE COCKER (F.), *Le petit Verviers. De textielindustrie in Eeklo (1794-1940)*, Eeklo, 2003.

DE GROOTE (P.), JANSSENS (T.), 'Voorhuwelijks betrekkingen in Belsele en Oudenaarde (1870-1930)', *Handelingen Geschiedenis- en Oudheidkundige Kring Oudenaarde*, 1990, pp. 131-136.

DEGRYSE (K.), 'Politiek-institutionele en sociaal-economische geschiedenis (16de-18de eeuw): een bronnenstudie'. In: Art (J.), *Hoe schrijf ik de geschiedenis van mijn gemeente? Deel 2. 12de-18de eeuw*, Gent, 1994, pp. 85-101.

DE JAEGHER (G.), *Kleinveeverbond 'Vooruitzicht in Spaarzaamheid', Kokzijde, 1905-1980*, Kokzijde, 1980.

DEJARDIN (A.), *Description des cartes de la province d'Anvers et des plans de la ville*, Antwerpen, 1862-1863.

DEJONGH (G.), *Tussen immobiliteit en revolutie. De economische ontwikkeling van de Belgische landbouw in een eeuw van transitie, 1750-1850*, Leuven, 1999 (niet gepubliceerd doctoraal proefschrift K.U.Leuven).

DEJONGH (G.), VAN WINDEKENS (P.), *De zorg voor de open ruimte in Vlaanderen. Een terugblik op de werking van de Vlaamse Landmaatschappij (1988-2001)*, Brussel, 2001.

DEKEZEL (L.), 'Grondbezit in Vlaanderen 1750-1850. Bijdrage tot de discussie over de sociaal-economische ontwikkeling op het Vlaamse platteland', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 1988, 1, pp. 61-102.

DE KOK (H.), VAN AUTENBOER (E.), *Turnhout. Groei van een stad*, Turnhout, 1983.

DEMEYER (M.), *Inventaris van het archief van de centrale bestuurs- en adviesorganen van de Belgische het Boerenbond 1890*, Leuven, 1987 (KADOC-inventarissen en -repertoria 19).

DEMOOR (M.), 'Loonarbeid tijdens de overgang van traditionele naar moderne landbouw. Een sociaal-economische studie van de landarbeiders in Oost- en West-Vlaanderen tijdens de eerste helft van de 20ste eeuw', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 2001, 1-2, pp. 27-74.

DEMOOR (M.), 'Tot proffijt van de ghemeensaemheijt'. *Gebruik, gebruikers en beheer van gemene gronden in Zandig Vlaanderen, 18de en 19de eeuw*, Gent, 2003 (niet gepubliceerd doctoraal proefschrift Universiteit Gent).

DEMOOR (M.), SHAW-TAYLOR (L.), WARDE (P.), *The Management of Common Land in North West Europe, ca. 1500-1850*, Gent, 2002 (CORN Publication Series 8).

DEMUYNCK (G.), *De archieven van de registratie en hypotheekantoren (Vlaanderen en Brussel), bewaard in de Rijksarchieven. Handleiding voor de genealoog en biograaf*, Deinze, manuscript, 1991.

DE PELSEMAEKER (R.), *Onkerzele. Sigarendorp onder de bescherming van Sint-Maarten*, Schendelbeke, 1982.

DEPREZ (P.), 'Uitbatingen en grondbezit in Meigem (1571-1787). Een methodologisch artikel', *Handelingen van de Maatschappij voor Geschied- en Oudheidkunde te Gent*, 1956, pp. 153-170.

De RUYCK (L.), 'De typhusepidemie te Vinkt in 1853', *Het Land van Nevele*, 1994, 3, pp. 165-198.

DERYCK (L.), 'Verkeersinfrastructuur in de Denderstreek: een gebrekkig overheidsbeleid (1830-1908)', *Het Land van Aalst*, 1997, 4, pp. 231-264.

DE SCHRIJVER (H.), *Oude landmaten in Vlaanderen*, Brussel, 1936 (vele herdrukken).

DESMET (J.), 'De toestand van de kasselrij Kortrijk in 1765', *Handelingen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Kortrijk*, 1929, pp. 103-107.

DESMET (J.), 'De volkstellingen in West-Vlaanderen in 1815', *Biekorf*, 1928, pp. 15 en vgl.

DE VOS (A.), *Geschiedenis van Ertvelde*, Brugge, 1971.

DEVOS (I.), NEVEN (M.) (ed.), *Recent Work in Belgian Historical Demography, 19th and early 20th centuries*, Gent, 2001 (themanummer *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 2001, 3-4)

DEVRIEZE (A.), VANHAUTE (E.), 'Working-class girls. The life-courses of 33 women cotton workers in Ghent round 1900', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 2001, 3-4, pp. 557-578 (themanummer DEVOS (I.), NEVEN (M.) (ed.), *Recent Work in Belgian Historical Demography, 19th and early 20th centuries*).

DEWULF-HENS (R.L.), *Volkstelling 1815, arrondissement Ieper, Sint-Andries*, 1988, 3 vol.

DHAENE (L.), *Boeren en burgers. Sociale geschiedenis van het negentiende-eeuwse platteland. Zingem 1796-1900*, Zingem, 1986.

DILLEN (K.), 'From one textile center to another. Migrations from the district of Ghent to the city of Armentières (France) during the second half of the 19th century', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 2001, 3-4, pp. 431-452 (themanummer DEVOS (I.), NEVEN (M.) (ed.), *Recent Work in Belgian Historical Demography, 19th and early 20th centuries*).

DUVOSQUEL (J.-M.), 'Les statistiques communales de l'ancien canton électoral de Saint-Hubert (1834-1976)', *Saint-Hubert d'Ardenne. Cahiers d'Histoire. Tome I*, 1977, pp. 155-236.

ELOY (A.), *Oud landbouwgereedschap. Nederlandstalig bibliografisch en ikonografisch bronnenmateriaal voor het inventariseren van het landbouwgereedschap in Vlaanderen, periode 1850-1914. Een handleiding*, Gent, 1983.

FAIPOULT (G.C.), *Mémoire statistique du département de l'Escaut*, Gent 1960 (heruitgave uit 1805, met een inleiding van P. Deprez).

FOULON (M.), POULAIN (M.), *Geschiedkundig overzicht van de Belgische gemeenten van 1831 tot heden*, Louvain-la-Neuve, 1981.

FRANCOIS (L.), 'De 'Franse Tijd' en het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden (1794-1830)'. In: VAN DEN EECKHOUT (P.), VANTHEMSCHE (G.) (ed.), *Bronnen voor de studie van het hedendaagse België*, Brussel, 1999, pp. 515-534.

GADEYNE (G.), 'De maatregelen uitgevaardigd door de Franse hoofdbesturen in West-Vlaanderen betreffende bevolkingsregisters en -tellingen (1794-1814)', *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis Société d'Emulation te Brugge*, 1975, pp. 231-357 en bijlagen.

GADEYNE (G.), 'De volkstelling van 1814 in West- en Oost-Vlaanderen', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 1981, 1-2, pp. 59-76.

GOBYN (R.), 'De 'Almanach' en de 'Annuaire du Commerce et de l'Industrie de Belgique'. Hun betekenis voor het sociaal-economisch onderzoek van het platteland en de kleine steden in de tweede helft van de 19de eeuw. Het geval Tielt', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 1983, 1, pp. 49-59.

GEERTS (J.), 'Den 'Aard' van zes Kempische dorpen', *Taxandria*, 1977, pp. 163-179.

GENICOT (L.), *Histoire des routes belges depuis 1704*, Bruxelles, 1948.

GOEDSEELS (V.), VANHAUTE (L.), *Hoeven op land gebouwd. Een verhaal van boerderijen, landschappen en mensen*, Leuven-Tielt, 1978.

GOOSSENAERTS (J.), *De taal van en om het landbouwbedrijf in het N.W. van de Kempen*, Gent, 1956-1958.

GOOSENS (M.), 'Een negentiende-eeuws heidedorp in transformatie, Kalmthout 1835-1910. De mutatie van de arbeidsstructuur. De mutatie van de bezitsstructuur', *Bijdragen tot de Geschiedenis*, 1984, pp. 197-225; 1986, pp. 9-49.

GOOSENS (M.), *The economic development of Belgian agriculture. A regional perspective, 1812-1846*, Leuven, 1993.

GOOSENS (M.), 'The cadastral survey files of the French (1795-1814) and Dutch (1814-1830) periods as a source for the socio-economic history of the early

nineteenth century. Case-study: the province of Antwerp'. In: AERTS (E.) e.a. (eds.), *Studia Historica Oeconomica. Liber Alumnorum Herman Van der Wee*, Leuven, 1993, pp. 173-192.

GOOSSENS (M.), DEJONGH (G.), *Agriculture in figures. Belgian agricultural and cadastral statistics of the period 1801-1825. Publication of source material*, Leuven, 1997.

GUBIN (E.), VAN NECK (A.), 'La répartition professionnelle de la population belge en 1846. Un piège statistique', *Acta Historica Bruxellensia IV. Histoire et méthode*, 1981, pp. 269-365.

HAAGEN (W.), 'Uitbuiting-door-handel' als verklarende factor voor de vertraagde industrialisatie van de linnennijverheid in Vlaanderen', *Handelingen Maatschappij Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 1983, pp. 215-244.

HANNES (J.), 'De voorbereiding van het parcellair kadaster. Een bronnenstudie', *Gemeentekrediet van België. Driemaandelijks Tijdschrift*, 1967, 80, pp. 81-90.

HANNES (J.), 'De 'Atlas cadastral parcellaire de la Belgique' van P.C. Popp. Zijn betekenis voor de historische geografie van gemeenten', *Gemeentekrediet van België. Driemaandelijks Tijdschrift*, 1968, 85, pp. 137-146.

HANNES (J.), 'Het primitieve kadaster (vóór 1840) als bron voor de studie van de plattelandseconomie', *Archief- en Bibliotheekwezen in België*, 1973, 10, pp. 193-201.

HANNES (J.), *De provincie Limburg. Uitgave van kadastrale statistieken*, Brussel-Leuven, 1973.

HANNES (J.), *De economische bedrijvigheid te Brussel, 1846-1847. Controle en aanvulling van de nijverheidstelling van 15-10-1846*, Leuven-Parijs, 1976.

HANNES (J.), 'Fiscale bronnen 19de eeuw'. In: *Heuristiek en methodologie van de dorpsgeschiedenis*, Brussel, 1980, pp. 39-54.

HANNES (J.), 'De resultaten van de volkstelling van 1-1-1830 te Brussel', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 1981, 1-2, pp. 77-93.

HANNES (J.), *Aspecten van de agrarische geschiedenis volgens de kadastrale expertises. Provincie Antwerpen begin 19de eeuw*, Brussel 1994.

HANNES (J.), COPPENS (H.), 'Mededeling over de oudste parcellaire plans. Provincie Antwerpen', *Belgisch Tijdschrift voor Aardrijkskundige Studies*, 1967, pp. 182-184.

HANNES (J.), VANDERPIIPEN (W.), 'Teeltplan, produktie en produktiekosten. De landbouw in enkele gemeenten van de provincies Antwerpen en Oost-Vlaanderen (begin 19de eeuw)', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 1973,

1-2, pp. 67-107.

HASQUIN (H.), 'Aperçu sur quelques sources pour l'histoire des industries belges pendant la période française (1794-1815)'. In: *Economische Geschiedenis van België. Behandeling van de bronnen en problematiek. Handelingen van het colloquium te Brussel 17-19 nov. 1971*, Brussel, 1972, pp. 145-162.

HECTORS (G.), *Een historisch-demografische studie van een Kempische platte-landsgemeenschap. Kalmthout op het einde van het Ancien Regime (1678-1828)*, Brussel, 1979.

HESTERS (P.), *De klompenmakerij. Sociale en economische geschiedenis van de klompenmakerij in het noorden van Oost-Vlaanderen*, Lokeren, 1986.

HEYRMAN (P.) 'Vrouwelijke zelfstandige arbeid in de 19de en de 20ste eeuw. Een kwantitatieve duiding'. In: VAN MOLLE (L.), HEYRMAN (P.) (ed.), *Vrouwenzaken, zakenvrouwen. Facetten van vrouwelijk zelfstandig ondernemerschap in Vlaanderen, 1800-2000*, Gent, 2001.

100 jaar Landelijke Gilde Ingelmunter: 1894-1994, Ingelmunter, 1994.

HOSTE (I.), STOCKMAN (L.), *Geschiedenis van Poeke*, Aalter, 1985.

INDIKEU (B.) (ed.), *Lommel-Barrier en -Kolonie in de vorige eeuw. Twee door de overheid gestimuleerde landbouwontginningen*, Lommel, 1997.

INGENBLEEK (J.), *Impôts directs et indirects sur le revenu*, Brussel, 1908.

JACOPS (P.), *Bijdrage tot de geschiedenis van de Belgische spoorwegen te Sint-Katelijne-Waver*, Sint-Katelijne-Waver, 1990.

JANSSENS (P.), VERBOVEN (H.), TIBERGHIE (A.), *Drie eeuwen Belgische belastingen. Van contributies, controleurs en belastingconsulenten*, Brussel, 1990.

KEERSMAECKERS (F.), 'Arbeid en arbeidsleven. Enkele aspecten van de sociale en industriële geschiedenis van de stad Turnhout', *Taxandria-Jaarboek*, 1987, pp. 167-206 en 1988, pp. 11-90.

KINT (P.), *Prometeus aangevuurd door Demeter. De economische ontwikkeling van de landbouw in Oost-Vlaanderen, 1815-1850*, Amsterdam, 1989.

KLEP (P.), 'De agrarische beroepsbevolking van de provincies Antwerpen en Brabant en van het Koninkrijk België 1846-1910. Nieuwe evaluaties van kwantitatief historisch materiaal', *Bijdragen tot de geschiedenis*, 1976, pp. 34-48.

KLEP (P.), *Bevolking en arbeid in transformatie. Een onderzoek naar de ontwikkelingen in Brabant, 1700-1900*, Nijmegen, 1981.

NAEPEN (R.), 'De economische betekenis van de heide', *Het Oude Land van* 1979, pp. 263-308.

KNIPPENBERG (T.) (ed.), *De Teuten, buitengaanders van de Kempen*, Eindhoven, 1974.

KURGAN-VAN HENTENRYK (G.), 'Les patentables à Bruxelles aux XIXe siècle', *Le Mouvement Social*, 1979, 108, pp. 63-88.

LAMARCQ (D.), 'Een poging tot sociale stratificatie in een Zuid-Vlaamse plattelandsparochie: Velzeke in de tweede helft van de 17de en in de 18de eeuw', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 1982, 27, pp. 282-312.

LAMBRECHT (T.), *Een grote hoeve in een klein dorp. Relaties van arbeid en pacht op het Vlaamse platteland tijdens de 18de eeuw*, Gent, 2002 (Historische Economie en Ecologie).

LAMBRECHT (T.), 'Research on peasant diaries in Belgium: a bibliographical survey', *Research on peasant diaries*, 2004.

LAMBERT (K.), 'Industrialisatie in een plattelandsgemeente. Effecten op bevolking en arbeid te Sleidinge (1820-1914)', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 1984, 3-4, pp. 381-420.

LEBOUTTE (R.), *Le livret d'ouvrier dans la province de Liège. Une source méconnue en histoire sociale. Présentation et premiers résultats d'exploitation*, Luik, 1988.

LEBOUTTE (R.), OBOTELA (R.), 'Les registres de population en Belgique. Genèse d'une technique administrative et d'une source de démographie historique', *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, 1989, 3-4, pp. 285-305.

LEENDERS (G.), 'De beroepsstructuur op het platteland tussen Antwerpen en Brussel (1702-1846)'. In: CRAEYBECKX (J.) en DAELEMANS (F.) (ed.), *Bijdragen tot de geschiedenis van Vlaanderen en Brabant. Sociaal en economisch. Deel I*, Brussel, 1983, pp. 167-228.

LEFEBVRE (W.), 'Het geografisch inplantingspatroon van voedingswinkels in Leuven tijdens de tweede helft van de negentiende eeuw (1860-1908)', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 2003, 1-2, pp. 91-127.

LEMOINE-ISABEAU (C.), *La carte de Belgique et l'Institut Cartographique Militaire (Dépôt de la Guerre), 1830-1914*, Bruxelles, 1988.

Limburg in kaart gebracht. Bruikbaarheid van cartografische bronnen (einde 18de eeuw-20ste eeuw) voor de plaatselijke geschiedschrijving, Lommel, 1990.

LINTERS (A.), *De wortels van Flanders Technology. Industrieel erfgoed en industriële archeologie in Vlaanderen*, Leuven, 1987.

MADDENS (N.), 'De plattelandsfiscaliteit in het graafschap Vlaanderen van de

16de tot de 18de eeuw'. In: COPPENS (H.) (ed.), *De plattelandsfiscaliteit tijdens het Ancien Regime. Handelingen van de studiedag van 25 november 1983*, Antwerpen, 1985, pp. 67-81.

MAERTENS (M.), *100 jaar geitensyndicaat en herverzekering. Bijdrage tot de sociale geschiedenis van West-Vlaanderen*, Pervijze, 1997.

MARECHAL (G.) (ed.), *Bewaring en vernietiging van gemeentearchieven. Richtlijnen en advies*, Brussel, 1986-1993, 3 vol.

MARTENS (A.), 'Allerhande tellingen te Hansbeke tijdens het Hollands bewind', *Het Land van Nevele*, 1990, pp. 129-139.

MATTHIJS (K.), *De mateloze negentiende eeuw. Bevolking, huwelijk, gezin en sociale verandering*, Leuven, 2001.

MATTHIJS (K.), VAN BAVEL (J.), VAN DE VELDE (I.), *Leuven in de negentiende eeuw. De bevolking, een spiegel van het dagelijkse leven*, Leuven, 1999.

MEIRE (F.), *Geschiedenis van volk en land van Beveren. Sociaal-economische geschiedenis van de 19de eeuw*, Beveren, 1985.

MESTDAGH (J.), 'Zweetarbeid' en 'zweetlonen'. De thuisarbeid in de Izegemse schoenmakerij (1840-1940)', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 2003, 1-2, pp. 49-90.

MOUREAUX (P.), *Les préoccupations statistiques du gouvernement des Pays-Bas autrichiens et le dénombrement des industries dressé en 1764*, Brussel, 1971.

MOUREAUX (P.), *La statistique industrielle dans les Pays-Bas autrichiens à l'époque de Marie-Thérèse. Documents et cartes*, Brussel, 1974-1981, 2 vol.

OCKELEY (L.), *Landboek en primitief kadaster, instrumenten voor de reconstructie van de agrarische structuur. Methodologie en resultaten toegelicht voor Kobbegem*, Brussel, 1984.

'Opleidingskursus archiefbeheer voor OCMW-ambtenaren', *Kultureel Jaarboek provincie Oost-Vlaanderen*, 1991, pp. 115-122.

PETIT (C.), *Een historisch-demografisch onderzoek van een Brabantse plattelandsparochie. Lembeek, 1750-1870*, Halle, 1987.

QUETELET (A.), 'Sur le recensement de la population de Bruxelles en 1842', *Bulletin de la Commission Centrale de Statistique*, I, 1843, pp. 27-163.

QUETELET (A.), SMITS (E.), *Recherches sur la reproduction et la mortalité de l'homme aux différents âges, et sur la population de la Belgique*, Brussel, 1832.

QUINTYN (E.), 'De industriële evolutie van Zele', *Jaarboek Heem- en -idkundige Kring van Zele*, 1991, pp. 79-144.

RANDERAAD (N.), 'De negentiende-eeuwse bevolkingsregisters als statistische bron en als middel tot sociale beheersing', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 1995, 3, pp. 319-342.

RAU (J.), 'De huisvesting van het proletariaat in het 19de-eeuwse Brugge: de Forten', *Brugs Ommeland*, 1996, 1-4, pp.5-152.

REINHARD (M.), *Etude de la population pendant la Révolution et l'Empire: introduction*, Gap, 1961.

RENARD (P.), *Wat kan ik voor u doen? Ruimtelijke wanorde in België, een hypothese op onze toekomst*, Antwerpen, 1995.

ROELSTRAETE (J.), *Handleiding voor genealogisch onderzoek in Vlaanderen*, Roeselare, 1998.

ROMBOUTS (W.), 'Ontsluiting van de Noorderkempen. De aanleg van de steenweg Hoogstraten-Oostmalle-Lier, 1836-1843', *Jaarboek Provinciale Commissie voor Geschiedenis en Volkskunde Antwerpen 1993-1994*, Antwerpen, 1996, pp. 98-117.

ROOSE-MEIER (B.), *Leiedepartement, tweede aanvullende reeks: bevolkingsregisters (1814-1816) en addenda*, Brussel, 1995, 13 p.

ROOSEMONT (F.), 'De waarde van militieregisters in het sociaal-demografisch onderzoek: test-case de provincie Oost-Vlaanderen tijdens de eerste helft van de 19de eeuw', *Belgisch Tijdschrift voor Militaire Geschiedenis*, 1988, 5, pp. 321-339 en 1988, 6, pp. 399-436.

RUTTEN (W.J.M.), 'De levensstandaard in Limburg van de Franse tijd tot aan de Eerste Wereldoorlog. Een analyse van de lichaamslengte van de Limburgse lotelingen'. In: *Studies over sociaal-economische geschiedenis van Limburg*, 1995, pp.123-160.

SAUVEUR (M.), 'Statistique du vote plural en Belgique', *Bulletin de la Commission Centrale de Statistique*, XX, 1907-1908, pp. 1-63 (inleiding), 1-451 (tabellen met gegevens per gemeente).

SCHEERLINCK (J.), *Gezinsreconstructie van Herksken 1696-1896*, Haaltert, 1977, 2 vol.

SCHELLEKENS (E.), 'Bijdrage tot de industriële geschiedenis van Dendermonde 1880-1975', *Gedenkschriften Oudheidkundige Kring Land van Dendermonde. Jaarboek 1988, 1990*, pp. 4-192.

SCHOKKAERT (B.), 'De tramweg Geraardsbergen-Merelbeke', *Het Land van Aalst*, 1995, 3, pp. 219-244.

SCHUERMANS (F.), 'Onderzoek naar de representativiteit van de erfenisaangiften bij de studie van de vermogensstructuur. Turnhout en omgeving 1818-1850', *Bijdragen tot de Geschiedenis*, 1972, pp. 31-48.

- SEGBERS (Y.), 'Een omstreden verbruiksbelasting. De stedelijke octrooien in België (1799-1860)', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 2000, 3-4, pp. 325-369.
- SPANHOVE (L.), 'De bevolkingsevolutie van het platteland omheen Brugge in de 18de eeuw (1725-1795)', *Standen en Landen*, 1972, pp. 75-108.
- STELANDRE (Y.), 'De arbeiderswoningen in Brussel en omgeving. Toepassing van de wet van 1889', *Gemeentekrediet van België. Driemaandelijks Tijdschrift*, 1991, 175, pp. 71-98.
- STENGERS (J.), *Index des éligibles au sénat (1831-1893)*, Brussel, 1975.
- STEVENS (F.), 'Notariaat'. In: VAN DEN EECKHOUT (P.), VANTHEMSCHE (G.) (ed.), *Bronnen voor de studie van het hedendaagse België*, Brussel, 1999, pp. 561-566.
- THEUWISSEN (J.), *Het landbouwvoertuig in de Kempen*, Antwerpen, 1969.
- TILBORGHS (E.), 'De privatisering van de gemeentelijke heide in de Antwerpse Kempen gedurende de 19de eeuw', *Tijdschrift van de Belgische Vereniging van Aardrijkskundige Studies*, 1988, 2, pp. 303-318.
- THOEN (E.), 'Cartografie en historisch onderzoek'. In: ART (J.) (ed.), *Hoe schrijf ik de geschiedenis van mijn gemeente? Deel IIIb: Hulpwetenschappen*, Gent, 1996, pp. 131-185.
- THOEN (E.), VANHAUTE (E.), 'Handwerkers en peerdsboeren. De Vlaamse Bouw op grote en kleine bedrijven in het midden van de 19de eeuw', *Bijdragen tot de Geschiedenis*, 2000, 1-2, pp. 61-89.
- TILBORGHS (E.), 'De ontginning van de tijdens de negentiende eeuw geprivatiseerde gemeentegronen in de Antwerpse Kempen', *Tijdschrift van de Belgische Vereniging van Aardrijkskundige Studies*, 1989, 1, 41-68.
- VAN ACKER (K.), 'Viltnijverheid in Lokeren. Technische aspecten van het productieproces', *Oost-Vlaame Zanten*, 1998, 1, pp. 48-65.
- VAN ACKER (L.), *Geschiedenis van de parochiale boerengilde van Ardooie (1893-1969)*, Pittem, 1969.
- VAN AUDENHOVE (M.), *Geschiedenis van de gemeentefinanciën in de economische, financiële en sociale evolutie van België 1918-1985*, Brussel, 1990, 2 vol.
- VAN AUDENHOVE (M.), *Geschiedenis van de gemeentefinanciën, van de nationale onafhankelijkheid tot het einde van de Eerste Wereldoorlog, 1830-1918*, Brussel, 1992.
- VAN BAVEL (J.), 'Malthusian sinners. Illegitimate fertility and early marriage in times of economic crises. A case study in Leyven, 1846-1856', *Belgisch Tijdschrift*

voor *Nieuwste Geschiedenis*, 2001, 3-4, pp. 371-401 (themanummer DEVOS (I.), NEVEN (M.) (ed.), *Recent Work in Belgian Historical Demography, 19th and early 20th centuries*).

VAN CAMP (W.), 'De geitenbonden in de Kempen', *Ons Heem*, 1986, pp. 180-183.

VANCRAEYNEST (R.), ANNYS (A.), DEBAST (P.), *De Oostendse stadstram. Een geschiedkundig overzicht van de uitbating van het stadstramnet te Oostende in de periode 1897-1958*, Brugge, 1997.

VANDENBROEKE (C.), 'Voedingstoestanden te Gent tijdens de eerste helft van de 19de eeuw', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 1973, 4, pp. 109-169.

VANDENBROEKE (C.), *Sociale geschiedenis van het Vlaamse volk*, Beveren-Nijmegen, 1981.

VANDENBROEKE (C.), 'De keurlingenlijsten als sociaal-demografische meter', *De Leiegouw*, 1981, pp. 235-273.

VANDENBROEKE (C.), 'Evolutie van de land- en bedrijfspacht in de streek van Kortrijk van de late 16de tot het begin van de 19de eeuw', *De Leiegouw*, 1985, 1, pp. 33-54.

VANDENBROEKE (C.), 'De proto-industriële en de industriële ontwikkeling van België in het kader van de internationale historiografie', *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 1985, 2, pp. 310-323.

VANDENBROEKE (C.), 'Historische demografie'. In: ART (J.) (ed.), *Hoe schrijf ik de geschiedenis van mijn gemeente? Deel 2. Middeleeuwen en Moderne Tijd, 12de-18de eeuw*, Gent, 1994, pp. 137-186.

VAN DEN EECKHOUT (P.), 'De patentbelasting als meter van de commerciële en industriële dorpsactiviteit in de 19de eeuw'. In: *Heuristiek en methodologie van de dorpsgeschiedenis*, Brussel, 1980, pp. 82-100.

VAN DEN EECKHOUT (P.), 'De gemeenten en de lokale openbare instellingen'. In: VAN DEN EECKHOUT (P.), VANTHEMSCHE (G.) (ed.), *Bronnen voor de studie van het hedendaagse België*, Brussel, 1999, pp. 49-118.

VAN DEN EECKHOUT (P.), D'HOORE (M.), 'Persoons- en familiearchieven'. In: VAN DEN EECKHOUT (P.), VANTHEMSCHE (G.) (ed.), *Bronnen voor de studie van het hedendaagse België*, Brussel, 1999, pp. 1069-1151.

VAN DEN EECKHOUT (P.), VANTHEMSCHE (G.) (ed.), *Bronnen voor de studie van het hedendaagse België*, Brussel, 1999.

VAN DE PUTTE (B.), MATTHIJS (K.), 'Romantic love and marriage. A study of age homogamy in 19th century Leuven', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste*

Geschiedenis, 2001, 3-4, pp. 579-619 (themanummer DEVOS (I.), NEVEN (M.) (ed.), *Recent Work in Belgian Historical Demography, 19th and early 20th centuries*).

VAN DER HAEGEN (H.), 'Bronnen voor de reconstructie van de agrarische structuur: landschap, bedrijven, huur- en eigendomsverhoudingen in Vlaanderen'. In: *Bronnen voor de historische geografie van België (Colloquium 1980)*, Brussel, 1980, pp. 113-128.

VAN DER HAEGEN (H.), 'Sociaal-economische en demografische structuur van de Vlaamse bevolking in het jaar IV', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 1981, 1-2, pp. 27-58.

VAN DER HAEGEN (H.), VANNESTE (L.), 'De Kempen van weleer in kaart. Bespreking van enkele voor de analyse van het landschap belangrijke basisdocumenten en meer specifiek de kabinetskaart van Ferraris', *Brabants Heem*, 1988, pp. 181-200.

VAN DER HERTEN (B.), *De ontwikkeling van communicatie en transport in België tijdens de lange 19de eeuw*, Leuven, 2000 (niet gepubliceerd doctoraal proefschrift K.U.Leuven).

VAN DER HERTEN (B.), ORIS (M.), ROEGIERS (J.) (ed.), *Nijver België. Het industriële landschap omstreeks 1850*, Brussel, 1995.

VAN DER HERTEN (B.), VAN MEERTEN (M.), 'De spoorlijn Antwerpen-Gent (1841-1897). De wisselwerking tussen privé-initiatief en overheidsinterventie in de Belgische spoorwegen', *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 1994, pp. 861-912.

VAN DER HERTEN (B.), VAN MEERTEN (M.), VERBEURGT (G.), *Sporen in België. 175 jaar spoorwegen en 75 jaar NMBS*, Leuven, 2001.

VAN DER HEIJDEN (C.G.W.P.), ROOIJAKKERS (G.W.J.), 'Agrarische cultuur in de Kempen: Bladel 1880-1900. Bronnenintegratie als sleutel tot endogene evoluties', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 1991, 1, pp. 1-27.

VANDERPIJPEN (W.), 'De landbouwstatistiek in Vlaanderen onder het Frans bewind', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 1970, 2, pp. 29-46.

VANDERPIJPEN (W.), *De landbouw en de landbouwpolitiek in het Leie- en het Schelgedepartement, 1794-1814*, Brussel 1983 (niet gepubliceerd doctoraal proefschrift V.U.Brussel).

VANDERSTICHELE (M.), 'De uitgaande migratie uit Kortrijk in de periode 1867-1880', *De Leiegouw*, 1987, pp. 275-470.

VAN DER STICHELE (P.), 'Registratie, kadaster, hypotheekkantoor en notariaat', *West-Vlaams Verbond van de Kringen voor Heemkunde*, 1993, 2, pp. 22-36.

VANDEWALLE (P.), *Oude maten, gewichten en muntstelsels in Vlaanderen, Brabant en Limburg*, Oostende, 1984.

VANDEWALLE (P.), *Quatre siècles d'agriculture dans la région de Dunkerque 1590-1990. Une étude statistique*, Gent, 1994 .

VANDUFFEL (F.), *Industrialisatie en verandering: Lommel tussen 1890 en 1914*, Assen, 1983.

VANDUFFEL (F.), 'Archieven van douane en accijnzen als bron voor de industriële archeologie', *Tijdschrift Industrieel Erfgoed*, 7/8, 1984-1985.

VAN EENOO (R.), 'De evolutie van de kieswetgeving in België van 1830 tot 1919', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 1979, 3, pp. 333-352.

VAN GESTEL-DESTOMBES (L.), 'Het oorspronkelijk kadaster van de gemeente Geel. De Geelse landbouw in de jaren 1800-1820', *Jaarboek van de Vrijheid en het Land van Geel*, 1979, pp. 5-126.

VANHAUTE (E.), 'De armenzorg op het Antwerps platteland, 1750-1850: onderzoek naar een instelling tijdens de scharniereeuw'. In: *Machtsstructuren in de plattelandsgemeenschappen in België en aangrenzende gebieden, Handelingen 13de Internationaal Colloquium Spa, 3-5 sept. 1986*, Brussel, 1988, pp. 625-677.

VANHAUTE (E.), *De invloed van de groei van het industriële kapitalisme en van de centrale staat op een agrarisch grensgebied: de Noorderkempen in de 19de eeuw (1750-1910)*, Brussel, 1990.

VANHAUTE (E.), 'De arbeidsinbreng en de arbeidsproductiviteit in de 19de-eeuwse Kempische landbouw', *Taxandria-Jaarboek*, 1990, pp. 261-274.

VANHAUTE (E.), 'Wolverwerking op het Turnhoutse platteland (1750-1850). Enkele bedenkingen bij het verstomd proto-industrieel debat', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 1991, 1, 28-49.

VANHAUTE (E.), *Heiboeren. Bevolking, arbeid en inkomen in de 19de-eeuwse Kempen*, Brussel, 1992.

VANHAUTE (E.), 'Eigendomsverhoudingen in de Belgische en Vlaamse landbouw tijdens de 18de en 19de eeuw', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 1993, 1-2, pp. 185-226.

VANHAUTE (E.), 'De meest moordende van alle industrieën'. De huisnijverheid in België omstreeks 1900', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 1994, 4, pp. 461-483.

VANHAUTE (E.), 'Chacun est propriétaire ou espère de le devenir'. Het grondbezit in Vlaanderen, begin 19de - begin 20ste eeuw', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 1996, 1-2, pp. 105-131.

VANHAUTE (E.), 'Structuur en strategie. Twee dorpsgemeenschappen in twee momentopnames. De Turnhoutse Kempen, 1850-1910'. In: KOK (J.), KNOTTER (A.), PAPING (R.), VANHAUTE (E.), *Levensloop en levenslot. Arbeidsstrategieën van gezinnen in de negentiende en in de twintigste eeuw*, Groningen-Wageningen, 1999, pp. 157-204.

VANHAUTE (E.), 'Het debat dat er geen was. Sociale stratificatie in de geschiedschrijving'. In: ART (J.), FRANCOIS (L.) (ed.), *Docendo Discimus. Liber Amicorum Romain van Eenoo*, Gent, 1999, pp. 229-240.

VANHAUTE (E.), 'Rich agriculture and poor farmers. Land, landlords and farmers in Flanders in the eighteenth and nineteenth centuries', *Rural History. Economy, Society, Culture*, 2001, 1, pp. 19-40.

VANHAUTE (E.), 'Leven, wonen en werken in onzekere tijden. Patronen van bevolking en arbeid in België in de lange 19de eeuw', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 2003, 2, pp. 153-178.

VANHAUTE (E.), m.m.v. DE BELDER (J.) 'Sporen en trajecten. Geschiedenis van industrie en bedrijf in de 19de en 20ste eeuw'. In: DENECKERE (G.), DEWEVER (B.) (ed.), *Geschiedenis maken. Liber Amicorum Herman Balthazar*, Gent, 2003, pp. 175-188.

VAN HERWEGEN (L.), 'Zo werd Morsel gezonder. De geschiedenis van het gezondheids-komitee (1843-1920)', *Jaarboek Heemkring Morstel 1994*, pp. 41-122.

VAN LEUVEN (E.), *Oude tuinbouwvoorwerpen uit de Mechelse groentestreek, 1900-1970*, Sint-Katelijne-Waver, 1995.

VAN LOOCKE (E.), 'De samenstelling en de structuur van de Brugse huishoudens in het begin van de 19de eeuw', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 1981, 1-2, pp. 317-355.

VAN LOOVEREN (E.), 'De privatisering van de gemeentegronen in de provincie Antwerpen: vier case-studies', *Bijdragen tot de Geschiedenis*, 1983, 3-4, pp. 189-218.

VAN MOL (J.J.), *La mécanisation des travaux agricoles. Catalogue raisonné des collections d'instruments*, Louvain-la-Neuve, 1986.

VAN MOL (J.J.), *Le paysan et la machine. Innovations techniques en agriculture en Belgique au 19e et 20e siècles*, Treignes, 1998.

VAN NECK (A.), DUBOIS (C.-M.), 'Les sources de l'histoire financière des provinces et des communes belges 1856-1956: problèmes méthodologiques'. In: *Economische geschiedenis van België. Behandeling van de bronnen en problematiek*, Brussel, 1972, pp. 35-44.

VANNESTE (L.), 'L'utilisation de la carte de Ferraris dans la description de l'évolution des paysages'. In: *Société géographique de Liège. Notes de recherches nr 11. Structures et dynamiques des paysages au cours des 18e et 19e siècles*, Luik, 1991, pp. 17-25.

VANOVERBERGHE (L.), *Marie Cornillie. Een kijk op de negentiende eeuw te Moorsele vanuit het levensverhaal van een schatrijke dame*, Moorsele, 1998.

Van pestkapel tot gasthuis. Armen- en ziekenzorg te Mol en omliggende. Proeve van sociale geschiedschrijving, Mol, 1987.

VAN ROMPUY (A.), 'Miereneieren zoeken: een verdwenen beroep', *Haachts Oudheid- en Geschiedkundig Tijdschrift*, 1987, 2, pp. 123-127.

VAN ROYEN (H.), *De buurtspoorweg Hamme-Temse-Antwerpen 1882-1959*, Hamme, 1990.

VAN ROYEN (H.), *Het Landbouwcomice van het kanton Hamme, 1896-1995. Een bijdrage tot de geschiedenis van de officiële landbouwverenigingen*, Hamme, 1995.

VAN UYTVEN (R.), 'Peiling naar de beroepsstructuur op het Brabantse platteland omstreeks 1755', *Bijdragen tot de Geschiedenis*, 1972, pp. 172-203.

VAN ZEGHBROECK (J.G.), *Onderzoek naar de structuur en de werking der hypotheekbewaringen. Oorsprong en evolutie*, Wemmel, 1989.

VELLE (K.), 'Statistiek en sociale politiek. De medische statistiek en het gezondheidsbeleid in België in de 19de eeuw', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 1985, 1-2, pp. 213-242.

VERBESSELT (J.), 'Het kadaster, bron voor dorpsgeschiedenis. Gooik', *Eigen Schoon en de Brabander*, 1991, 7-8-9, pp. 237-274, 10-11-12, pp. 361-400.

VERBRUGGEN (C.), *De stank bederft onze eetwaren. De reacties op industriële milieuhinder in het 19de-eeuwse Gent*, Gent, 2002 (Historische Economie en Ecologie).

VERHAEGHE (E.), 'Rijk of arm: wat maakt het uit? Levensloopenanalyse toegepast op meisjes geboren in 1830 en 1831 in Zwevegem', *De Leiegouw*, 2003, 2, pp. 287-306.

VERHELST (J.), *De documenten uit de ontstaansperiode van het moderne kadaster en van de grondbelasting (1790-1835)*, Brussel, 1982.

VERHULST (A.), 'Kadastrale archieven en plaatselijke geschiedenis', *Cultureel Jaarboek van de provincie Oost-Vlaanderen*, 1954, pp. 303-310.

VERLINDEN (C.) e. a., *Dokumenten voor de geschiedenis van prijzen en lonen in Vlaanderen en Brabant (14de-19de eeuw)*, Brugge, 1959-1973, 4 vol.

VERMEIRE (M.), *Geschiedkundige schets van West-Vlaanderen's landbouw en van den Eigenaars- en Landbouwersbond, 1885-1935*, Brugge, 1935.

VERMEULEN (A.-M.), 'De huwelijksakten van de burgerlijke stand als bron voor sociaal-economische geschiedschrijving. Beroepsoriëntatie en sociale homogamie in het 19de-eeuwse Gent', *Handelingen Maatschappij Geschiedenis en Oudheidkunde Gent*, 1985, pp. 203-222.

VERMEULEN (J.), 'Emigranten uit het Aarschotse', *Het Oude Land van Aarschot*, 1997, pp. 193-212.

VERSCHAEREN, (J.), *Burgerlijke godshuizen, burelen van weldadigheid, Commissies van Openbare Onderstand en Openbare Centra voor Maatschappelijk Welzijn. Organisatie, bevoegdheden, archiefvorming*, Brussel, 2001 (Algemeen Rijksarchief, Miscellanea Archivistica - Manuale).

VERVAECK (S.), *Enkele bronnen uit de Franse tijd. Hun belang voor de sociale geschiedenis*, Leuven-Parijs, 1962.

VERVAET (B.), *De kantschool en de kantwerksters van Zeveneken*, Lochristi, 1997.

VIRE (L.), 'La statistique napoléonienne dans les neuf départements belges'. In: *La statistique en France à l'époque napoléonienne*, Bruxelles, 1981.

VOS (P.), 'De volkstelling van 31 december 1820 in het arrondissement Turnhout', *Taxandria*, 1966, pp. 169-199.

VOS (P.), 'De volkstelling van 31 december 1820 in de stad Lier', *'t Land van Ryen*, 1967, pp. 183-187.

VRIELINCK (S.), 'Boerenbedrog. De volkstelling van het jaar VIII in de Belgische departementen'. In: ART (J.), FRANCOIS (L.) (ed.), *Docendo discimus. Liber amicorum Romain Van Eenoo*, Gent, 1999, pp. 97-118.

VRIELINCK (S.), *De territoriale indeling van België, 1795-1963. Bestuursgeografisch en statistisch repertorium van de gemeenten en de supracommunale eenheden (administratief, gerechtelijk). Met de officiële uitslagen van de volkstellingen*, Leuven, 2000 (3 delen).

VRIJENS (N.), *Historische evolutie van het bodemgebruik in Herzele sedert Ferraris (1771)*, Brussel, s.d.

WAEYAERT (F.) e.a., *De Droogenbroodroute (1847-1997). De spoorlijn 66 Brugge-Kortrijk, Aartrijke*, 1997.

WOUTERS (C.), 'Grondbezit en landbouwbedrijven te Stabroek, ca. 1730-1800', *Bijdragen tot de Geschiedenis*, 1982, 3-4, pp. 179-195

YANTE (J.-M.), 'De atlassen van de buurtwegen (ca. 1841-1845). Een miskend cartografische patrimonium', *Tijdschrift van het Gemeentekrediet van België*, 1995, 193, pp. 43-73.

Zevenhonderdvijftig jaar Eeklo, Eeklo, 1990.

ZOETE (A.), *De documenten in omloop bij het Belgisch kadaster (1835-1975)*, Brussel, 1979.